

ODSJEK ZA SOCIJALNI RAD

**INTEGRACIJA I INKLUIZIJA ROMA U OBRAZOVNI SISTEM
KANTONA SARAJEVO OD 2005. DO 2021. GODINE**

- magistarski rad -

Kandidat:
Azra Isaković
Broj indeksa: 783/II-SW

Mentor:
prof. dr Sanela Bašić

Sarajevo, april 2022.

Sadržaj

Popis skraćenica.....	4
Popis grafikona, tabela i slika	5
Uvod.....	6
I METODOLOŠKI OKVIR RADA	7
1.1. Problem istraživanja.....	7
1.2. Predmet istraživanja.....	7
1.3. Kategorijalno-pojmovni sistem.....	8
1.4. Sistem hipoteza	9
1.4.1. Generalna hipoteza	9
1.4.2. Posebne hipoteze.....	9
1.5. Ciljevi istraživanja	9
1.6. Vremensko određenje predmeta istraživanja	10
1.7. Prostorno određenje predmeta istraživanja	10
1.8. Metode istraživanja.....	10
1.9. Ograničenja istraživanja.....	12
II TEORIJSKE OSNOVE RADA	13
2.1. Romi u Evropi i Bosni i Hercegovini	13
2.2. Diskriminacija Roma	15
2.2.1 Teorijsko određenje diskriminacije i predrasuda	15
2.2.2 Diskriminacija romske populacije u BiH.....	18
2.3. Socijalna isključenost Roma	20
2.3.1 Teorijsko određenje socijalne isključenosti	20
2.3.2 Moralna i ekomska cijena odsustva Roma s tržišta rada.....	21
2.3.3 Pravni okvir za integraciju i inkluziju Roma	24
2.3.4 Dekada inkluzije Roma	26
2.4. Romi i obrazovanje	27
2.5. Integracija i inkluzija Roma u obrazovni sistem.....	29
2.5.1 Teorijsko određenje inkluzije.....	29
2.5.2 Teorijsko određenje integracije.....	30

2.5.3 Romi u obrazovnim ustanovama BiH	31
2.5.3.1 Predškolsko obrazovanje	32
2.5.3.2 Osnovno obrazovanje	35
2.5.3.3 Srednje i visoko obrazovanje	37
2.6. Inkluzivnost udžbenika i kurikuluma u školama u KS	40
2.7. Škole kao katalizatori promjena.....	44
2.8. Finansijska ulaganja u inkluziju Roma u KS	48
III REZULTATI ISTRAŽIVANJA	50
3.1. Rasprostranjenost stereotipa o Romima među većinskom populacijom u BiH.....	51
3.2. Inkluzija iz perspektive nastavnog osoblja	58
3.3. Inkluzija iz perspektive Roma	72
3.3. Inkluzija iz perspektive međunarodnih organizacija	80
IV ZAKLJUČCI.....	84
V LITERATURA	92
Prilozi	95

Popis skraćenica

KS	- Kanton Sarajevo
BiH	- Bosna i Hercegovina
FBiH	- Federacija Bosne i Hercegovine
RS	- Republika Srpska
NVO	- Nevladina organizacija
UNICEF	- Međunarodni fond Ujedinjenih naroda za djecu
UNDP	- Program Ujedinjenih nacija za razvoj
AP	- Akcioni plan
RAP	- Revidirani akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma
EU	- Evropska unija
REF	- Romski obrazovni fond
MLJPI BiH	- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH
OŠ	- Osnovna škola

Popis grafikona, tabela i slika

Slika 1. Allportova skala predrasuda i diskriminacije

Slika 2. Mapa svijeta prema Indeksu humanog razvoja

Slika 3. Ilustrovani prikaz isključenja, segregacije, integracije i inkluzije

Slika 4. Međunarodno priznanje za OŠ Aneks

Grafikon 1. Poređenje fiskalnih gubitaka i troškova obrazovanja

Grafikon 2. Postotak Roma i ne-Roma (14 – 20) koji žive u neposrednoj blizini i koji su završili najmanje osnovnu školu

Grafikon 3. Postotak Roma i ne-Roma (20 – 26) koji žive u neposrednoj blizini i koji su završili najmanje srednju školu

Tabela 1. Indeks ranog rasta i razvoja djece

Tabela 2. Uključenost djece romske nacionalnosti u predškolski odgoj i obrazovanje u 2017/2018. godini

UVOD

Romi su najbrojnija manjina u Bosni i Hercegovini. Prema zvaničnim podacima UNDP-a, u našoj zemlji živi približno 40.000 Roma, dok podaci Odbora za Rome ukazuju na to da ova populacija u BiH broji između 80.000 i 100.000 pripadnika.

Osim što su najbrojnija, Romi su i najvulnerabilnija grupa, kako u našoj, tako i u zemljama regionala, pa i Evrope. Diskriminacija kojoj su izloženi, duboko ukorijenjeni distorzirani stavovi društva i predrasude prema Romima rezultirali su marginalizacijom ove populacije. Uprkos skromnim naporima u smjeru uključivanja Roma u društvene tokove, oni i dalje kaskaju za ekonomskim, političkim i društvenim kretanjima Evrope 21. vijeka. Socijalnu isključenost Roma prate nezaštićenost, siromaštvo, ograničen pristup javnim uslugama, umanjeno ili nekvalitetno učešće u obrazovnom sistemu, nekvalifikovanost, te posljedično niska stopa zaposlenosti, koja generira još veće siromaštvo i socijalnu isključenost.

Ovaj rad će se baviti obrazovanjem kao ključnom komponentom u naporima da se Romi pomjere s marginama društva. Predstavit će se trend upisa romske djece i mladih u institucije predškolskog, osnovnog, srednjeg i tercijarnog obrazovanja u navedenom periodu, s posebnim fokusom na stepen inkluzije Roma u obrazovni sistem kao krajnjem cilju integracije (jer samo integrisanje ne podrazumijeva i istinsku inkluziju), faktore koji taj proces potpomažu i ometaju, postojeće mehanizme suzbijanja segregacije i diskriminacije, te mehanizme promocije inkluzije koji se koriste u kantonalnim obrazovnim ustanovama.

I METODOLOŠKI OKVIR RADA

1.1. Problem istraživanja

Problem ovog istraživanja je nedostatna integracija i još nedostatnija inkluzija romske djece i mladih u obrazovnim institucijama Kantona Sarajevo.

Uključenje Roma u društvene tokove naše zemlje je izazov koji je oduvijek postojao, a koji, uslijed poslijeratnog odsustva koherentnih politika, mehanizama njihove provedbe i značajnijih ulaganja u ovu problematiku, ali i uslijed niza drugih socijalnih faktora o kojima ćemo govoriti u ovom radu, danas predstavlja gorući problem.

Uklanjanje teškoća na koje se nailazi u procesu integracije i inkluzije Roma u obrazovni sistem u Kantonu Sarajevo moguće je samo ukoliko se radi na raščlanjivanju i boljem razumijevanju mnogobrojnih komponenti ovog kompleksnog pitanja i ukoliko se pravilno identifikuju sve smetnje, kao i afirmativne mjere u ovom procesu na kojima će se temeljiti budući planovi djelovanja.

1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su faktori koji potiču ili ometaju integraciju i inkluziju romske djece i mladih u sistem obrazovanja Kantona Sarajevo, segregacija i diskriminacija, te postojeći mehanizmi njihovog suzbijanja, kao i mehanizmi promocije integracije i inkluzije koji se koriste u kantonalnim obrazovnim ustanovama.

Predmet istraživanja su, nadalje, i sadržaj, forma i odnosi zakona, podzakonskih akata, propisa, akcionalih planova, školskih kurikulumi koji su usmjereni na poboljšanje integracije i inkluzije Roma. Ovi će se propisi analizirati kao cjelovita baza na kojoj se temelje postojeće aktivnosti i mjere koje se poduzimaju s navedenim ciljem. Obuhvatnost i potpunost navedenih dokumenata, te njihova realna upotrebljivost i stepen u kojem se u praksi zaista primjenjuju bitan su segment predmeta ovog istraživanja.

1.3. Kategorijalno-pojmovni sistem

Obrazovanje je organizovani pedagoški proces sticanja znanja i razvijanja spoznaje u zakonom utemeljenim obrazovnim ustanovama koje ostvaruju planove i programe obrazovanja.

Diskriminacija je nejednako tretiranje, isključivanje i dovođenje u podređen položaj pojedinaca ili grupe na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva, što za posljedicu ima nejednakost u šansama da ostvare ustavom i zakonom zagarantovana prava.

Inkluzija je radnja ili stanje uključivanja ili uključenosti nečega unutar određene skupine ili strukture. U kontekstu obrazovanja, pa time i ovog rada, inkluzija podrazumijeva uključivanje sve djece u redovan obrazovni sistem na način na koji se sistem prilagođava djeci, umjesto da se očekuje da se ona prilagođavaju sistemu. Inkluzija podrazumijeva sistemske promjene, prilagođavanje planova i programa, kao i metodologije rada u obrazovanju, sve s ciljem zadovoljavanja potreba svakog djeteta.

Integracija je spajanje u jedno, okupljanje odijeljenih elemenata u jedinstven sistem, proces kojim se dopunjuje ili stvara neka cjelina. U obrazovanju je integracija uključenje sve djece u redovno obrazovanje.

Socijalna isključenost je izloženost pojedinca ili grupe višestrukim oblicima socijalne deprivacije u ekonomskim, političkim, društvenim i kulturnim aspektima društva uslijed faktora koji su izvan njihove kontrole (nezaposlenost, siromaštvo, nedostatak osnovnih sposobnosti, invaliditet, diskriminacija i dr.), što izloženog pojedinca ili grupu isključuje iz jednake distribucije raznih resursa, poput zdravstvenih usluga, obrazovanja, zaposlenja, uspostavljanja društvenih veza, itd.

Marginalizacija predstavlja postavljanje pojedinca ili grupe na položaj na kojem imaju veoma ograničenu društvenu važnost. Marginalizacija je odnos prema pojedincu i grupi koji karakterišu nipoštovanje i smatranje beznačajnim i perifernim.

Segregacija je prostorno odvajanje određene rasne, etničke, vjerske ili klasne grupe na osnovu diskriminacije, razdvajanje ljudi na osnovu različitih kriterija koji se u pravilu kose s načelima ljudskih prava i sloboda.

Socijalizacija je proces tokom kojeg osoba stiče stavove, sistem vrijednosti i društvene norme određene kulture.

1.4. Sistem hipoteza

1.4.1. Generalna hipoteza

Uprkos postojanju pravnog okvira za uključenje romske djece i mlađih u obrazovne institucije Kantona Sarajevo, njihov obuhvat u školstvu na svim nivoima i dalje je nizak, kao i nedovoljno inkluzivan, što upućuje na to da su postojeće politike i metode integracije i inkluzije Roma u obrazovanje u Kantonu Sarajevo nedovoljno učinkovite i da zahtijevaju pomnu evaluaciju i doradu.

1.4.2. Posebne hipoteze

1. Integracija Roma u obrazovne ustanove nije garancija inkluzije
2. Školski planovi i programi nisu u skladu s principima inkluzivnog obrazovanja.
3. Škole nisu proaktivne u preuzimaju veće odgovornosti za poboljšanje inkluzije romske djece i mlađih i njihov akademski uspjeh.
4. Državna tijela nisu uspostavila sistem praćenja provedbe zakona i drugih akata kojima se propisuje inkluzija Roma u bh. obrazovni sistem.
5. Sredstva koja se ulažu u integraciju i inkluziju Roma nedostatna su ili neadekvatno alocirana.
6. Loš obuhvat Roma u obrazovnom sistemu za posljedicu ima slabljenje bh. društva.

1.5. Ciljevi istraživanja

Opšti cilj istraživanja je doprinos razvoju teorija i metoda koje se koriste u unapređenju uključenosti romske populacije u društvene tokove Bosne i Hercegovine.

Specifični ciljevi su:

1. istražiti opšti kontekst lošeg obuhvata Roma u predškolskom, primarnom, sekundarnom i tercijarnom obrazovanju,
2. istražiti pravni okvir koji uređuje integraciju i inkluziju Roma u bh. obrazovne institucije,
3. sučeliti integraciju i inkluziju i kroz analizu akademskog uspjeha (ili odsustva akademskog uspjeha) integrisanih Roma i pokazati da napori usmjereni na puku integraciju nisu dovoljni i da je potrebno uložiti veće napore kako bi se Romi obuhvaćeni obrazovnim sistemom u njega kvalitetno uključili,
4. istražiti podudarnost planova i programa svih relevantnih školskih predmeta s principima inkluzivnog obrazovanja,
5. istražiti dobre prakse inkluzije manjina u obrazovne institucije u regionu i šire.

1.6. Vremensko određenje predmeta istraživanja

Provjedeno istraživanje odnosi se na period od 2005. do kraja 2021. godine. Ovaj je period odabran zbog činjenice da je od 2005. do 2015. godine trajala Dekada inkluzije Roma, kada su pojačani napori koji su za cilj imali efikasniju i efektivniju integraciju i inkluziju Roma u društva zemalja koje su pristupile Dekadi. Bosna i Hercegovina je Dekadi inkluzije Roma pristupila 2008. godine, nakon čega je sačinila zakonski okvir za poboljšanje kvalitete života bh. Roma. Period od kraja Dekade inkluzije Roma do danas uključen je u period pokriven istraživanjem da bi se ostvario jasniji uvid u eventualne pomake koje je Dekada donijela.

1.7. Prostorno određenje predmeta istraživanja

Istraživanje je provedeno na području Kantona Sarajevo.

1.8. Metode istraživanja

Istraživanje na temu „Inkluzija i integracija Roma u obrazovne institucije Kantona Sarajevo od 2005. do 2021.“ je istraživanje teorijsko-empirijskog karaktera. Istraživanje je teorijsko, jer se primarno oslanja na dostupna teorijska saznanja o predmetu istraživanja, a empirijsko je zbog

toga što uključuje prikupljanje i analizu empirijskih podataka neophodnih za donošenje validnih zaključaka.

Pristup istraživanju je integralno-sintetički.

Integralna istraživanja su usmjerena na proširenje postojećih znanja, pri čemu se ostvaruju različiti nivoi naučnog saznanja, od opisa kao najnižeg, do predviđanja kao najvišeg nivoa. Ovim se radom nastoji postići objašnjenje i razumijevanje pojave.

Sintetička metoda povezuje pojedine elemente u integralnu cjelinu koja izražava jednu novu misaonu građu, te je, stoga, sinteza korištena u izradi ovog rada.

Od opštenaučnih metoda korištene su hipotetičko-deduktivna i statistička metoda.

Od metoda pribavljanja podataka korištena je metoda analize sadržaja dokumenata i metoda ispitivanja. Analizom sadržaja dokumenata otkrivana su, identifikovana i analizirana postojeća teorijska i naučna saznanja o predmetu istraživanja. U odabranoj dostupnoj literaturi, analizama, izvještajima, mišljenjima, akcionim planovima, zakonima i drugim pravnim aktima tražene su, sučeljavane i analizirane tvrdnje relevantne za predmet istraživanja. Na raspolaganju su bili brojni dokumenti, kako nevladinih organizacija, tako i državnih tijela koja se bave pitanjima manjina, poput Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke i kulture i Ministarstva za ljudska prava. U okviru metode ispitivanja korišteni su naučni razgovor (intervju) i anketni upitnik.

Anketa je korištena u mjerenu stavova većinske populacije prema romskoj. Strukturirani i polustrukturirani intervjuji korišteni su u razgovorima s nastavnim osobljem škola sa znatnim brojem romske djece, direktorima škola, romskom djecom i roditeljima, predstavnicima romskih udruženja i predstavnicima nevladinih organizacija koje rade u domenu poboljšanja života Roma.

Uzorak ispitanika je reprezentativan i namjeran. Dio istraživanja koji se odnosi na utvrđivanje uvriježenosti i rasprostranjenosti predrasuda i stereotipa o Romima obuhvata 167 pripadnika većinskog stanovništva u BiH. Dio koji se odnosi na ispitivanje stavova i iskustava nastavnog osoblja iz škola sa znatnim brojem romskih polaznika (OŠ Džemaludin Čaušević, OŠ Aneks i OŠ Hasan Kikić) obuhvata 38 ispitanika zaposlenih u školama sa značajnim brojem romske djece i mladih (35 nastavnika i 3 direktora). Takođe su ispitana 22 romska polaznika

primarnog, sekundarnog i tercijarnog obrazovanja i 10 odraslih članova 8 romskih porodica. Obavljeni su intervjuji s tri predsjednika romskih udruženja (s predsjednikom udruženja Roma „Život Roma“ iz Sarajeva, predsjednikom udruženja „Romalen“ iz Kakanja, te osnivačem i predsjednikom udruženja Roma „Euro Rom“ iz Tuzle i vijećnikom Gradskog vijeća Tuzla). Razgovarano je i s jednim Rom-medijatorom. Ukupno je intervjuisano 36 Roma. Predstavnice Caritasa Švicarske u BiH, organizacije koja već duže vrijeme intenzivno radi na programima integracije Roma u BiH, pružile su vrijedan uvid u problematiku integracije Roma u obrazovanje iz perspektive predstavnika međunarodne organizacije koja djeluje u Bosni i Hercegovini.

1.9. Ograničenja istraživanja

Prvo ograničenje ovog istraživanja je činjenica da ne postoje pouzdani podaci o broju Roma u Bosni i Hercegovini. Prema popisu stanovništva koji je proveden 2013. godine, u BiH žive 12.583 Roma, dok ih je prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice 16.771, a prema tvrdnjama romskih organizacija čak i 100.000. Romi migriraju mnogo, te je veoma teško utvrditi ukupan broj romske djece na osnovu kojeg bi se pouzdano izračunao procent onih koji pohađaju obrazovne institucije u našoj zemlji. Kako se navodi u jednom dokumentu koji je romska organizacija Kali Sara obavila 2018. godine i koji se bavi analizom Revidiranog akcionog plana o obrazovnim potrebama Roma (RAP), „neke lokalne zajednice nemaju podatke o uključenosti romske djece, budući da ne zahtijevaju nacionalno izjašnjavanje. Takođe, neke institucije u okviru budžeta sprovode mjere za kompletну socioekonomski ugroženu populaciju, odnosno nemaju konkretnе podatke za romske učenike“ (Kali Sara, Reforma obrazovanju u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine, 2018: 12). Sve ovo zvanične podatke čini nepouzdanim i nekompletnim, što može dati pogrešnu sliku o stvarnom stanju.

Drugo ograničenje je činjenica da su istraživanjem obuhvaćene tri sarajevske škole sa znatnim procentom romske djece i dugogodišnjim iskustvom u inkluziji i radu s romskom populacijom. Ove škole imaju dobru saradnju s romskim zajednicama, bile su ili su trenutno korisnice programa vladinih tijela i nevladinih organizacija za integraciju romskih učenika, te njegovanje raznolikosti postavljaju kao jedan od svojih prioriteta. Rezultati istraživanja dobijeni na osnovu posmatranja stanja i stepena inkluzije u ovim školama vjerovatno prije prikazuje dobre prakse nego stvarno stanje u Kantonu Sarajevo i Bosni i Hercegovini.

II TEORIJSKE OSNOVE RADA

2.1. Romi u Evropi i Bosni i Hercegovini

Romi, Cigani, Putnici, Romanichal, Roma, Gypsies, Romani, Ciganos, Gitanos, Gitani, Zingari, Manush, Tsinganoi, Tsigani, Kale, Manouches, Sinti – njihova imena su raznolika koliko i prostori koje nastanjuju.

Lingvistički dokazi ukazuju na to da su Romi porijeklom Hindusi iz sjevernog i sjevero-zapadnog dijela Indije. Gramatička pravila romskog jezika u velikoj se mjeri podudaraju s pravilima Hindi jezika. I genetski dokazi Rome smještaju na sjever i sjeverno-zapad Indije. Jedna studija iz 2012. godina objavljena u časopisu *Current Biology* prezentirala je analizu genomske podataka 13 romskih zajednica iz Evrope. Istraživanje je pokazalo da su Romi napustili Indiju prije približno 1.500 godina. Evropski Romi su migrirali preko Balkana prije približno 900 godina. Ovi podaci u skladu su s pisanim tragovima o pristizanju Roma u srednjovjekovnu Evropu početkom 12. vijeka.

Nakon što je napustila Indiju, većina Roma otišla je u Evropu. „U nekim evropskim zemljama, poput Rumunije i Bugarske, Romi čine i do 12% ukupnog stanovništva. Ostale evropske zemlje u kojima živi veliki broj Roma su: Rusija, Slovačka, Mađarska, područje bivše Jugoslavije, Španija i Francuska“ (Live Science, 5 Intriguing Facts About the Roma).

Ubrzo nakon što su stigli u Evropu, Romi su u brojnim područjima porobljeni i takav njihov položaj zašao je u Rumuniji duboko u 19. vijek. Romi su u Engleskoj, Švicarskoj i Danskoj ubijani tokom cijelog srednjovjekovnog perioda, a Njemačka, Italija i Portugal naredili su njihov potpuni progon. Najveći progon Roma desio se tokom Drugog svjetskog rata, kada su bili među prvim metama nacista. Procjenjuje se da je približno dva miliona Roma ubijeno u nacističkim koncentracionim logorima.

Romi su danas najveća manjina u Evropi. Njihov tačan broj se može samo nagađati, jer često ne posjeduju važeće identifikacijske dokumente ili se ne izjašnjavaju kao Romi. Prema podacima iznesenim u Okviru EU za nacionalne strategije integracije Roma za period do 2020.

godine, na teritoriji Evrope živi 10 do 12 miliona Roma, a od toga ih približno 6 miliona posjeduje ili državljanstvo ili boravišnu dozvolu u nekoj od članica Evropske unije.

„Romska populacija je veoma nehomogena i među njom postoje tradicionalne podjele na temelju geografskog porijekla, pripadnosti plemenu, jezika, religije i zanimanja. Tu su i novije podjele, poput ekonomskog statusa i vrste smještaja. Grupe mogu biti odvojene od većinskog stanovništva, ali i jedne od drugih, a mogu biti i prilagođene, iako rijetko asimilirane“ (Pravo romske djece na obrazovanje, 2011: 17).

Kako se navodi u dokumentu *Napredovanje Roma u obrazovanju u Bosni i Hercegovini* (2009: 11), Romi se prvi put na teritoriji naše zemlje spominju u 16. vijeku. Podataka o njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti i subetničkom sastavu u BiH nema, ali se vjeruje da je najviše prijeratnih bh. Roma pripadalo subetničkoj grupi Khorkhane, muslimanima po religiji, koji su živjeli na periferijama većih gradova. Nešto pravoslavnih Roma živjelo je u području Banjaluke. Prije rata koji se vodio od 1992. do 1995. godine u BiH imigriraju i druge grupe iz Makedonije i Kosova.

Prema popisu stanovništva iz 2013. godine, u Bosni i Hercegovini žive 12.583 Roma. Brojne organizacije koje rade s Romima tvrde da je stvarni broj Roma u BiH znatno veći i da se kreće između 40.000 i 50.000, dok ih je prema podacima Odbora za Rome u našoj zemlji između 80.000 i 100.000.

Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina BiH u Članu 3 priznaje Rome kao manjinu: „Nacionalna manjina, u skladu s ovim zakonom, je dio stanovništva / državljana BiH koji ne pripadaju ni jednom od tri konstitutivna naroda, a sačinjavaju je ljudi istog ili sličnog etničkog porijekla, iste ili slične tradicije, običaja, vjerovanja, jezika, kulture i duhovnosti i bliske ili srodne povijesti i drugih obilježja. BiH štiti položaj i ravnopravnost pripadnika nacionalnih manjina: Albanaca, Crnogoraca, Čeha, Italijana, Jevreja, Mađara, Makedonaca, Nijemaca, Poljaka, Roma, Rumuna, Rusa, Rusina, Slovaka, Slovenaca, Turaka, Ukrajinaca i drugih koji ispunjavaju uvjete iz stava 1. ovog člana“.

I pored toga što niz međunarodnih i domaćih pravnih dokumenata garantuje Romima zaštitu i punu inkluziju u bh. društvo, Prema UNICEF-ovoj publikaciji *Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini*, „vjerovatnoća da romsko dijete neće doživjeti prvi rođendan je tri puta

veća nego kod drugog djeteta (djeteta iz opšte populacije, op.a). Vjerovatnoća da će biti zaštićeno od izlječivih bolesti vakcinacijom je samo 4 procenata u poređenju sa 68 procenata kod većinskog stanovništva. Za nju ili njega je također tri puta veća šansa da žive u siromaštvu. Kako postaju stariji, šanse da idu u predškolsku ustanovu ili pohađaju organizovani program za rano učenje su skoro ravne nuli. Prilike da pohađaju osnovno obrazovanje će biti veće, ali i dalje neće biti na zadovoljavajućem nivou, sa samo 69 procenata. Jedno od troje romske djece školskog uzrasta još uvek ne ide u osnovnu školu. Kako romska djeca nastavljaju rasti, šanse da pohađaju srednju školu su sve manje, jer će samo jedno od četiri imati pristup obrazovanju. Ako je u pitanju djevojčica, vjerovatnoća napuštanja obrazovanja još je i veća. Pored toga, jedna od tri djevojčice će postati majka prije 18. godine, što je rizik po njeno zdravlje i zdravlje bebe, a čime se ugrožavaju i mogućnosti za nastavak obrazovanja. Nasilje u porodici će biti još jedan od tereta, jer skoro polovina Romkinja smatra da suprug ili partner ima pravo da udari ili tuče svoju ženu/partnera“ (UNHCR, Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini, 2013: 9).

2.2. Diskriminacija Roma

2.2.1 Teorijsko određenje diskriminacije i predrasuda

Prema definiciji Američkog udruženja psihologa, „diskriminacija je nepravedno i štetno postupanje prema pojedincu ili grupi ljudi na temelju njihovih karakteristika poput rase, spola, starosne dobi, vjerske i seksualne orijentacije, kao i drugih faktora“. Riječ porijeklo vodi od latinske riječi *discriminare*, što znači *razlikovati*.

Kako je diskriminacija usko povezana s predrasudama i najčešće se i proučava zajedno s njima, važno je definisati i predrasude. Riječ *predrasuda* porijeklo vodi od latinske riječi *praejudicium*. Kratka definicija ove riječi mogla bi biti: unaprijed formirano mišljenje koje nema razumnu osnovu niti se temelji na stvarnom iskustvu. Diskriminacija je posljedica duboko ukorijenjenih predrasuda.

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine 2009. godine usvojila je Zakon o zabrani diskriminacije. U Članu 2 ovog zakona navodi se da je diskriminacija „svako različito postupanje, uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili prepostavljenim osnovama prema bilo kojem licu ili grupi lica na osnovu njihove rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s

nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovnog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i pola, polnog izražavanja ili orijentacije, kao i svaka druga okolnost koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojem licu onemogući ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi prava i sloboda u svim oblastima javnog života“ (Zakon o zabrani diskriminacije, Član 2, 2009).

Dok predrasude predstavljaju stavove, diskriminacija predstavlja ponašanje. Ovo ponašanje može imati različite oblike, ali ga uvijek karakteriziraju odbijanje i isključivanje.

Kontekst ovog rada zahtijeva da pažnju usmjerimo na diskriminaciju temeljenu na rasi/etničkoj pripadnosti. Ona, prema izvještaju Američkog odbora za državnu statistiku (Odjel za bihevioralne i socijalne nauke i obrazovanje) pod nazivom „Mjerenje rasne diskriminacije“ (engl. Measuring Racial Discrimination) iz 2021. godine, uključuje dvije komponente: „(1) drugaćiji tretman na temelju rase koja pripadnike određene rase/etničke skupine stavlja u nepovoljan položaj i (2) tretman na osnovu neadekvatno opravdanih faktora koji se ne odnose na rasu, a koji isto tako pripadnike određene rase/etničke skupine stavlja u nepovoljan položaj“. I jedna i druga komponenta pripadnike određene grupe stavlju u nepovoljan položaj, ali se razlikuju po tome da li se ponašanje prema pojedincu ili grupi temelji na njegovoj rasi/etničkoj pripadnosti ili na drugim faktorima.

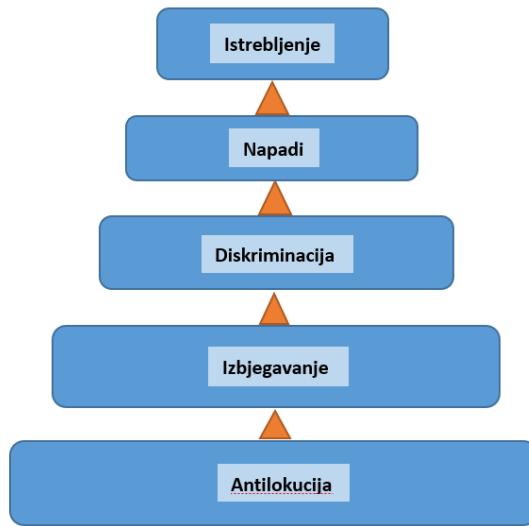
Koncept etničke diskriminacije za većinu ljudi uključuje eksplicitno, direktno neprijateljstvo koje jedna etnička grupa ispoljavaju prema članovima druge etničke grupe koja je u nepovoljnijem položaju. Ipak, diskriminacija može uključivati više od pukog direktnog ponašanja. Ona može biti suptilna i nesvjesna (npr. neverbalno neprijateljstvo koje se izražava stavom, govorom tijela ili tonom glasa). Dalje, diskriminacija protiv pojedinca može se temeljiti na zbiru pretpostavki o članovima određene grupe koje se potom primjenjuju na tog pojedinca, iako ga uopšte ne poznajemo i ne znamo o kakvoj se osobi radi (poznato kao statistička diskriminacija ili profilisanje).

Nekad je diskriminacija toliko prisutna u jednom društvu da postaje institucionalizovana, normirana i dio sistema vrijednosti tog društva. Primjer takvog društva je i poslijeratna Bosna i Hercegovina. Pojedinci iz takvih društava nisu ni svjesni da diskriminiraju, jer je diskriminacija rasprostranjena, predstavlja *mainstream* u ophođenju i ponašanju. Američki psiholog Gordon Allport u svojoj knjizi „Priroda predrasuda“ navodi da „stav postaje predrasuda tek kada se

počne kosit s važnim normama i vrijednostima koje vladaju u društvu“ (Allport, The Nature of Prejudice, 1954: 10). Stoga u našoj zemlji brojni diskriminatoryni stavovi nisu ispravno kategorizovani i često su predstavljeni samo kao stavovi. Ova pojava vodi ka institucionalizaciji diskriminacije.

Gordon Allport je, baveći se analizom predrasuda i diskriminacije, došao je do zaključka da se diskriminatoryno ponašanje pojedinca prema članovima druge etničke grupe razvija po određenoj šemi, tj. da slijedi određene korake. „Prvi korak je verbalni antagonizam, drugi je izbjegavanje, treći segregacija, četvrti fizički napad i posljednji, peti, istrebljenje“ (Allport, The Nature of Prejudice, 1954: 14). Svaki od ovih koraka preduslov je za naredni. U većini slučajeva, ljudi ne stignu do četvrtog i petog koraka, a da ne dobiju podršku za svoje ponašanje tokom prethodna tri.

Slika 1. Allportova skala predrasuda i diskriminacije

Prvi korak, verbalni antagonizam, poznat i pod pojmom *antilocucija*, uključuje usputne rasne uvrede i omalovažavajuće komentare, bilo u prisustvu ili odsustvu onih na koje se odnose. Uvrede i komentari se, temeljeno na slobodi govora, ne mogu smatrati dovoljno ozbiljnim da bi bili nezakoniti, ali predstavljaju jasan oblik neprijateljstva. Uz neverbalno izražavanje antagonizma, mogu stvoriti neprijateljsko okruženje u školama, na radnim mjestima i u

naseljima. Verbalno i neverbalno neprijateljstvo prvi su koraci na kontinuumu međuetničke netrpeljivosti.

Izbjegavanje podrazumijeva preferiranje društva koje čine pripadnici grupe kojoj pripadamo umjesto interakcije s pripadnicima druge grupe. Ovo uglavnom rezultira izolacijom pripadnika grupe koja je brojčano manja. Izbjegavanje može djelovati bezopasno u određenoj situaciji, ali njegova akumulacija u nizu situacija vodi ka dugoročnom izopćenju i segregaciji. Posebno problematično može biti u situacijama u kojima je društveno umrežavanje važno, poput zapošljavanja i napredovanja, mogućnosti za obrazovanje i pristupa zdravstvenoj zaštiti. Izbjegavanje nekog na osnovu etničke pripadnosti može biti jednako štetno kao i aktivno i direktno zlostavljanje.

Segregacija se dešava kada ljudi aktivno isključuju pripadnike grupa koje su u nepovoljnijem položaju iz podjele resursa i pristupa institucijama. Najčešći primjeri su uskraćivanje prava na jednako kvalitetno obrazovanje, smještaj, zaposlenje i zdravstvenu zaštitu.

Segregacija veoma često vodi ka fizičkim napadima. Zločini iz mržnje usko su povezani s ispoljavanjem predrasuda i prethode im verbalni antagonizam, izbjegavanje i segregacija. Fizički napadi su rezultat uvjerenja da meta napada predstavlja neku vrstu prijetnje vrijednostima i načinu života grupe kojoj napadač pripada.

Istrebljenje ili masovna ubistva posljednji su korak na kontinuumu rasne i etničke netrpeljivosti i posljedica su dugotrajne i duboko ukorijenjene diskriminacije, teških uslova života, autoritativnog vodstva, te nerada na suzbijanju predrasuda i mržnje.

2.2.2 Diskriminacija romske populacije u BiH

„Ne budi cigan!“ „Cigani se pljuju.“ „Ukrast će te cigani.“ Svi smo tokom odrastanja slušali, sigurno i izgovorili ovakve rečenice, pritom se nikad i ne pitajući da li su diskriminatorne i uvrjedljive. Stereotipi prema romskoj populaciji vidljivi su iz rasprostranjenih stavova da su cigani loši, da su zlo, da cigan niko ne želi biti. Cigani, kako je u prethodnom poglavlju navedeno, predstavljaju prijetnju našim vrijednostima. U svom najbenignijem obliku, diskriminacija Roma tiče se njihovog ismijavanja kroz brojne viceve u kojima su oni ljenčuge, neznalice, propalice, neradnici, nasilnici, incestuzne i prljave osobe.

Postojala je u Sarajevu osamdesetih godina prošlog vijeka igra lastišem u kojoj djeca stoje u krugu, s lastišem oko članaka, i jedno za drugim uzvikuju pitanja poput: „Ko želi biti partizan?“. Ako to želite biti, ostajete u lastišu, ako ne, morate brzo iskočiti iz kruga, jer se tumačilo da je odgovor posljednjeg koji ostane unutar gume pozitivan. Naravno, sva djeca su željela biti partizani, pa su ostajala unutar kruga. Onda bi neko uzviknuo: „Ko želi biti Nijemac“ i svi bismo žurili da iskočimo. Pitanje „Ko želi biti Cigan?“ redovno se postavljalo i iskakali smo iz gume s jednakim strahom da će moći u njoj ostati kao kad bi neko uzviknuo „Ko želi biti Hitler?“. Biti Cigan u našim malim glavama, u glavama sedmogodišnjaka, bilo je jednako strašno kao biti čovjek koji ih je nedužne plinom gušio po evropskim koncentracionim logorima. Gdje smo to naučili? Ko je, kada i kako takve ideje usadio u glave sedmogodišnjaka? Da li je, dok smo se igrali, s nama i oko nas bilo Roma koji su našu „igru“ posmatrali i na osnovu onog što vide i čuju gradili svoju percepciju sebe i svijeta koji im čak i kroz svoje najmlađe i najdobronamernije pripadnike poručuje da u njega nisu dobrodošli?

Diskriminacija Roma toliko je duboko ukorijenjena u našem društvu da više i ne primjećujemo kada naše ponašanje postaje diskriminatorno. A diskriminacija koje nismo svjesni, ona podsvjesna, njen je trijumf. Ona je onom ko je gaji nevidljiva, pa se njom ne može ni pozabaviti. Ono što je još poraznije jeste činjenica da je diskriminacija Roma toliko dugo prisutna i toliko duboko ukorijenjena u našem društvu da ni sami Romi više ne znaju koliko su diskriminirani, na šta sve imaju pravo i šta im je sve oduzeto.

Romi su, sasvim sigurno, najprezrenija, najomraženija i najmarginalizovanija evropska i bosanskohercegovačka manjina. Većina od procijenjenih 10 do 12 miliona Roma u Evropi živi u lošim uslovima i izložena je diskriminaciji, netoleranciji i socijalnoj isključenosti. Stavovi većinskog stanovništva zemalja Europe niti prema jednoj drugoj manjini nisu tako negativni kao prema Romima. Nema ih u politici, gotovo su potpuno odsutni iz visokoškolskih ustanova, nema ih na pozicijama moći, veoma su diskriminirani na tržištu rada, u domenu stambenog zbrinjavanja, u pravosuđu, socijalnoj zaštiti i javnom sektoru općenito.

Diskriminacija Roma u Bosni i Hercegovini je institucionalizovana i uvedena u sam ustav naše zemlje. Ustav Bosne i Hercegovine se temelji na Dejtonskom sporazumu iz 1995. godine koji je za cilj imao zaustaviti oružani sukob i koji je sačinjen i potписан uz posredovanje međunarodne zajednice. Ovaj ustav ne priznaje Rome i druge manjinske grupe kao konstitutivne

građane Bosne i Hercegovine, što znači da oni nisu ravnopravni s konstitutivnim narodima, tj. Bošnjacima, Hrvatima i Srbima. Prema istom ustavu, oni koji ne pripadaju jednom od tri konstitutivna naroda nisu u mogućnosti da se kandiduju za Predsjedništvo i Dom naroda Parlamentarne skupštine. Evropski sud pravde je u decembru 2009. godine ovaj dio Ustava Bosne i Hercegovine proglašio diskriminatorskim. Uprkos tome, amandmani na Ustav kojima bi se on uskladio s Evropskom konvencijom o ljudskim pravima nikada nisu doneseni.

Institucionalna diskriminacija posljedica je veoma kompleksne strukture vlasti u Bosni i Hercegovini, koja predstavlja kamen spoticanja kod realizacije prava djeteta i uzrok je kontinuiranog kašnjenja u donošenju odluka, nejasnoća glede nadležnosti, pa time i odgovornosti, te loših kanala komunikacije i koordinacije. Postojeći zakoni garantuju cijeli spektar dječijih prava, ali se mnoga ne realizuju zbog manjka finansijskih sredstava i nefunkcionalnog sistema.

2.3. Socijalna isključenost Roma

2.3.1 Teorijsko određenje socijalne isključenosti

Pojam socijalne isključenosti je kao naučni pojam prilično mlad. U javnu upotrebu ulazi nakon što je spomenut u rezoluciji Vijeća Evrope od 29. septembra 1989, gdje se navodi da se „borba protiv socijalne isključenosti može smatrati važnim dijelom socijalne dimenzije unutrašnjeg tržišta“ (Evropski parlament, Izvještaj o saradnji članica EU u području socijalne inkvizije, 2010: 19). Početkom devedesetih godina prošlog vijeka, koncept socijalne isključenosti počeo je privlačiti više pažnje, a počele su se provoditi i studije kojima će se kvalitet rada na ovom pitanju dići na viši nivo.

U svom najširem značenju, socijalna isključenost podrazumijeva stanje u kojem je određena grupa gurnuta na marginu društva i nema isti pristup mogućnostima i uslugama koje joj omogućavaju da vodi pristojan i dostojanstven život. Kako je riječ o multidimenzionalnoj i slojevitoj pojavi, teško je naći definiciju socijalne isključenosti koja je opšteprihvaćena. Jedna od definicija koje se koriste unutar Evropske unije sadržana je u zajedničkom izvještaju Evropske komisije i Vijeća EU o socijalnoj inkviziji iz marta 2004. godina i glasi:

„Društvena isključenost predstavlja proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i spriječeni u punom učestvovanju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije. Ovo ih udaljava od zaposlenja, prihoda i mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža, okvira i aktivnosti zajednice. Ovakvi pojedinci imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i uslijed toga se često osjećaju nemoćnim i nesposobnim da preuzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov svakodnevni život” (Zajednički izvještaj Evropske komisije i Vijeća EU o socijalnoj inkluziji, 2004: 8).

U teoriji, svaka osoba ima prava kojima se, ukoliko se ona zaista i praktikuju, socijalna isključenost sprječava. Ljudska prava svima garantuju jednakost pred zakonom, pravo glasa i pravo na učešće u javnim debatama o uređenju društva u kojem žive. Socijalna prava, poput zdravstvene zaštite i obrazovanja, tu su kako bi svako imao istu zaštitu i iste prilike za postizanje svog punog potencijala. Međutim, kada se ova prava ne štite, kada vlade rade na oduzimanju ovih prava pojedincima ili cijelim grupama, dolazi do onog što zovemo socijalnom isključenošću.

Socijalna isključenost se može desiti na mnogo načina i na različitim nivoima. Međutim, često se dešava da isključenost u samo jednom aspektu vodi ka isključenosti u brojnim drugim. Uzmimo za primjer Rome. Njihov ograničen ili nedovoljno kvalitetan pristup obrazovanju za posljedicu ima to da neće steći kvalifikacije potrebne za dobar posao. Posljedice nekvalitetnog pristupa obrazovanju se ne zaustavljaju tu. Uslijed nemogućnosti da nađu dobar posao, neće imati ni zadovoljavajući smještaj, te time ni povoljne uslove za dizanje porodice. Socijalna isključenost u jednom segmentu gotovo uvijek za sobom povlači socijalnu isključenost i u drugim segmentima. Ona takođe ima tendenciju prenosa s generacije na generaciju, što rezultira time da su određene grupe konstantno izvan društvene mreže, odnosno, da su socijalno isključene.

Isključenost iz društvene mreže generiše brojne probleme za grupu koja je isključena, ali slabi i društvo koje vrši isključivanje, kako moralno, tako i ekonomski.

2.3.2 Moralna i ekomska cijena odsustva Roma s tržišta rada

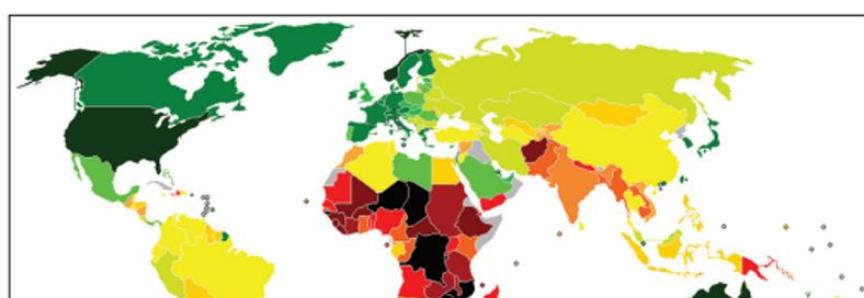
Rješavanje pitanja Roma, odnosno pitanja njihove nedovoljne i nedovoljno kvalitetne uključenosti bh. društvo prvenstveno je moralna obaveza većinskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Naša je zemlja prihvatile brojne međunarodne sporazume čijim smo potpisivanjem izrazili svoju posvećenost eliminisanju ili ublažavanju uzroka koji značajan broj naših sugrađana drže u položaju nepovoljnijem od onog u kojem je većinsko stanovništvo. Socijalna isključenost dijela bh. stanovništva prijeti demokratskom ustrojstvu zemlje i smanjuje potencijal za razvoj.

Svaka država treba da stremi kao suzbijanju nejednakosti, jer je veća nejednakost povezana „sa višim stopama siromaštva, manjim doprinosom ekonomskog rasta smanjenju siromaštva, većom nezaposlenošću, višim stopama kriminaliteta, nižem prosječnom zdravlju, slabijim svojinskim pravima, otežanom pristupu javnim uslugama i njihovom lošijem kvalitetu, slabijoj društvenoj pokretljivosti, sporijoj tranziciji ka demokratskim režimima i izraženijim socijalnim sukobima“ (Wade, 2007, prema Babović, 2011: 73).

Postoji teorijsko stanovište prema kojem se razvoj ne gleda isključivo kroz ekonomski rast, nego kroz proširenje sloboda. U skladu s tim, UNDP je razvio koncept humanog razvoja u kojem siromaštvo i socijalna inkluzija igraju ključnu ulogu u dosezanju razvojnih potencijala. „Prema ovom konceptu dostizanje visokog nivoa humanog razvoja nije moguće ukoliko veliki segmenti populacije ostanu isključeni, sa smanjenim šansama za puno učestvovanje u ekonomskom, socijalnom, političkom i kulturnom životu. Iz perspektive humanog razvoja, socijalna isključenost je istovremeno i proces i rezultat koji sputava razvoj pojedinaca i društva. Zbog toga se smatra da samo inkluzivni razvoj može biti i održivi razvoj“ (UNDP, 2010, po Marija Babović - urednica, Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politika: 73). Upravo je želja da se humani razvoj potakne na globalnom nivou dovela do definisanja milenijumskih ciljeva razvoja koje je prihvatile i na kojima je početkom ovog vijeka radila čak 191 zemlja svijeta.

Slika 2 prikazuje mapu svijeta prema Indeksu humanog razvoja. Bosna i Hercegovina je prema Indeksu humanog razvoja na samom začelju Evrope.

Slika 2. Mapa svijeta prema Indeksu humanog razvoja

Izvor: Wikipedia

Uključivanje Roma u sve aspekte bh. društvenog života ekonomski je nužnost. Bosna i Hercegovina, pogotovo u vrijeme masovnog iseljavanja stanovništva i bijele kuge, sebi ne može priuštiti da zanemari značajan procent svoje radne snage.

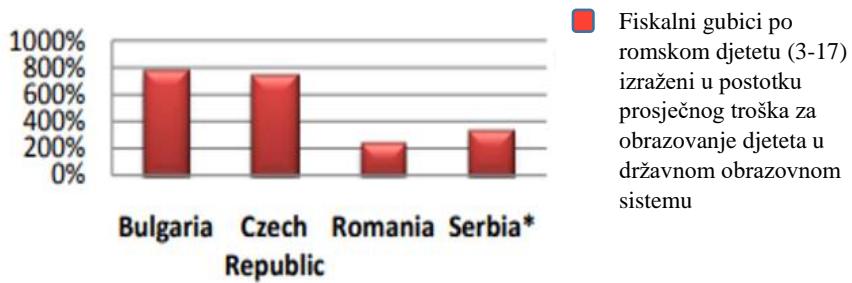
Direktni monetarni gubitak uslijed socijalne isključenosti Roma tema je niza studija i diskusija, prvenstveno onih koje inicira Svjetska banka. Većina radno sposobnih Roma nije dovoljno obrazovana i ne posjeduje vještine potrebne za uspješno učešće na tržištu rada. Rezultat toga je da Evropa godišnje gubi stotine miliona eura, kako uslijed umanjenje proizvodnje, tako i uslijed neuplaćivanja doprinosa u državne budžete. Podaci za Bosnu i Hercegovinu nisu dostupni, ali prema procjenama Svjetske banke iz 2010. godine, „Srbija godišnje uslijed neuključenosti Roma u tržište rada u kontekstu proizvodnje gubi približno 231 milion eura, Češka 367 miliona, Bugarska 526 miliona, a Rumunija čak 887 miliona eura. Godišnji fiskalni gubici se procjenjuju na 58 miliona eura u Srbiji, 202 miliona u Rumuniji, 233 miliona u Češkoj i 379 miliona u Bugarskoj (Svjetska banka, Ekonomski cijena neuključenosti Roma, 2010: 1).

Radno sposobno stanovništvo Evrope (od 15 do 65 godina starosti) nosi sve teži fiskalni teret kako, na primjer, troškovi za penzije i zdravstveni sistem rastu. U većini zemalja koje nastanjuju, Romi predstavljaju značajan postotak radno sposobnog stanovništva. Ovaj će postotak, uslijed visokog nataliteta među Romima dodatno rasti, te je od velike važnosti povećati učešće i produktivnost Roma. Uspješna integracija Roma iziskuje znatna sredstva, ali su ona, prema izračunima Svjetske banke, i dalje daleko manja od gubitaka koje evropske zemlje trpe uslijed njihove socijalne isključenosti.

U okviru pripreme pomenutog izvještaja Svjetske banke iz 2010. godine upoređeni su fiskalni gubici i troškovi obrazovanja romske djece. Istraživanje nije uključivalo Bosnu i

Hercegovinu, ali ipak vrijedi predstaviti njegov rezultat kako bi se stekla slika o odnosu troškova koji nastaju investiranjem u obrazovanje i fiskalnih gubitaka uslijed odsustva povećanog investiranja.

Grafikon 1: Poređenje fiskalnih gubitaka i troškova obrazovanja

Izvor: Svjetska banka, *Ekonomска цјена неукључености Рома*, 2010.

(Zvjezdica pored Srbije znači da podaci za izračun za Srbiju nisu bili dostupni. Dobijena vrijednost je izračunata na osnovu vrijednosti prikupljenih u Bugarskoj, Češkoj i Rumuniji i drugih podataka iz Srbije korištenih u ovom istraživanju.)

Grafikon 1 pokazuje da, ukoliko bi vlade četiri države obuhvaćene istraživanjem uložile ukupnu fiskalnu dobit od jednakih mogućnosti na tržištu rada u obrazovanje romske djece uzrasta od 3 do 17 godina, na svako romsko dijete bi mogle potrošiti između 2,5 i 8 puta više od iznosa koji trenutno troši. Drugim riječima, potencijalna dobit od inkluzije u velikoj mjeri prevazilazi potreba ulaganja.

Kako bi se nivo ljudskog kapitala podigao, potrebno je povećati ulaganja u inkluzivno i kvalitetno obrazovanje romske djece, uključujući predškolski odgoj i cjeloživotno učenje, tj. obrazovanje i prekvalifikaciju odraslih. Bosni i Hercegovini se mnogo više isplati povećati ulaganja u obrazovanje Roma nego nastaviti gubiti uslijed njihove isključenosti iz tržišta rada. „Ako tome dodamo činjenicu da će sve veći procent radno sposobnog stanovništva činiti demografski mlada romska populacija koja će, potom, morati na svoja leđa preuzeti teret

ekonomskih izazova koje nosi sve duži životni vijek ljudi, brzo postaje jasno da su i socijalni i ekonomski argumenti protiv nedjelovanja prejaki da bi se zanemarivali“ (Svjetska banka, Ekonomski cijena neuključenosti Roma, 2010: 4).

2.3.3 Pravni okvir za integraciju i inkluziju Roma

Obrazovanje je u Evropi u nadležnosti nacionalnih vlada. U mnogim je državama ova nadležnost prenesena na lokalne i opštinske vlasti. Ipak, kao i kod većine drugih aspekata javnih politika, međunarodne konvencije i instrumenti, te međudržavne organizacije poput Evropske unije i Vijeća Evrope, daju doprinos širem okviru kojeg se članice pridržavaju.

Bosna i Hercegovina je od maja 1992. godine članica Ujedinjenih naroda. Od aprila 2002. godine je i članica Vijeća Evrope. Pristupanje ovim organizacijama zahtjevalo je ratifikaciju brojnih međunarodnih dokumenata kojima se kreira okvir pravnog uređenja zemalja potpisnica. Ratifikacijom ovih dokumenata Bosna i Hercegovina je prihvatile (ili kao nasljednica SFRJ naslijedila) niz međunarodnih standarda koji se bave pitanjem prava nacionalnih manjina na obrazovanje, kao i obavezu primjene propisanih normi i standarda. Riječ je o standardima sadržanim u sljedećim dokumentima:

- Opšta deklaracija o ljudskim pravima
- Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda
- Međunarodni sporazum o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima
- Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije
- Konvencija o pravima djeteta
- Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina
- Deklaracija UN-a o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim i jezičkim manjinama
- Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima
- Postprijemne obaveze prema Vijeću Evrope
- Obaveze koje se tiču procesa pristupanja Evropskoj uniji
- Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju

Kako je veći fokus na siromaštvo i socijalnu isključenost rezultirao uviđanjem da oni imaju kompleksan, multidimenzionalan oblik, stvorila se potreba za integrisanim pristupom kojeg čini niz novih ili dopunjavnih politika. Evropski parlament potiče svoje članice da razvijaju strateški i integrisani pristup borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti kroz svoje nacionalne akcione planove.

Kada je o nacionalnom pravnom okviru riječ, u Ustavu BiH (Aneks IV, Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini) navodi se da BiH i oba njena entiteta osiguravaju najviši stepen međunarodno priznatih ljudskih prava i sloboda, te da se prava i slobode sadržane u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u potpunosti i na najvišem nivou primjenjuju u Bosni i Hercegovini, kao i da imaju prvenstvo pred drugim zakonodavstvom. Ova prava i slobode Bosna i Hercegovina deklarativno osigurava svim svojim građanima, bez obzira na njihovu rasu, boju kože, spol, jezik kojim govore, religijsku ili političku opredijeljenost, porijeklo, pripadnost manjini, imovinu ili bilo koji drugi status. Romima je dodatna zaštita pružena Zakonom o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini iz 2003. godine. Ovim su zakonom Romi dobili status nacionalne manjine, a definisane su i obaveze BiH kada je u pitanju zaštita i očuvanje etničkog, jezičkog, vjerskog i kulturnog identiteta pripadnika svih bh. manjina. Zakoni o zaštiti prava nacionalnih manjina postoje i na entitetskom nivou.

Područje obrazovanja Roma u Bosni i Hercegovini propisuju: Revidirani akcioni plan BiH o obrazovnim potrebama Roma, Okvirni zakon i predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH, te Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH.

2.3.4. Dekada inkluzije Roma

Zvanična odluka da se Dekada inkluzije Roma pokrene donesena je 2003. godine na konferenciji pod nazivom „Romi u Evropi koja se širi: Izazovi za budućnost“ održanoj u Budimpešti, a sama Dekada pokrenuta je 2005. godine. Dekadu su pokrenule Svjetska banka i Fond otvoreno društvo, a aktivnu podršku su pružile organizacije poput Evropske komisije, Vijeća Evrope, UNDP-a, UNICEF-a, UNHCR-a, te brojnih vladinih, nevladinih i romskih organizacija iz cijele Evrope. Dekadi su odmah pristupile sljedeće države: Bugarska, Hrvatska, Češka, Mađarska, Sjeverna Makedonija, Crna Gora, Rumunija, Srbija i Slovačka. Uslijedilo je

priključivanje Albanije (2008. godine), Bosne i Hercegovine (2009. godine) i Španije (2009. godine). Slovenija, SAD i Norveška se su priključile Dekadi kao posmatrači 2009, 2012, i 2013. godine.

Cilj Dekade inkluzije Roma je stvaranje regionalnog okvira i koordinisanog pristupa poboljšanju položaja Roma u Evropi. Države učesnice su se obavezale na izradu akcionih planova za četiri oblasti: obrazovanje, učešće na tržištu rada, smještaj i pristup zdravstvenoj zaštiti. Osnovan je i Romski obrazovni fond (REF) kako bi se sredstva jednostavnije i transparentnije kanalislala.

I prije Dekade inkluzije Roma postojale su brojne inicijative koje su se bavile pitanjem lošeg položaja Roma u Evropi. Dekada je, ipak, bila nova faza u skretanju međunarodne pažnje na položaj Roma. Takođe je iskoristila proces proširivanja Evropske unije kako bi efikasnije i efektivnije motivisala vlade da usvoje politike poboljšanja uslova u kojem žive romske zajednice i zaista posvećeno na njima rade. Najveća odgovornost za postizanje ciljeva postavljenih u sklopu Dekade leži na zemljama potpisnicama. Zadataka je mnogo, a među najvažnijim su razvoj i provedba nacionalnih akcionih planova, uključenje romskog civilnog društva u tijela koja rade na implementaciji i nadzoru provođenja akcionih planova, te razvoj mehanizama za praćenje napretka.

Na kraju Dekade inkluzije Roma 2015. godina zaključeno je da je Dekada zaista odigrala veoma važnu ulogu u pokretanju procesa pozitivnih promjena, te da je doprinijela dubljem shvatanju problema s kojima se Romi suočavaju. Ipak, proces promjena je tek pokrenut. Ambiciozni ciljevi Dekade nisu ispunjeni. Evropska unija je preuzela naslijeđe Dekade inkluzije Roma, te, kao najadekvatnija platforma za rad na ovim pitanjima, nastavlja probleme romske populacije gurati pred oči javnosti.

2.4 Romi i obrazovanje

Pravo na obrazovanje je jedno od osnovnih ljudskih prava i čini okosnicu Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima i brojnih drugih međunarodnih dokumenata i instrumenata koji se bave ljudskim pravima. Obrazovanje je jedini put ka okončanju socijalne isključenosti, izlasku iz siromaštva i izgradnji svjetlijе budućnosti.

Širom centralne i istočne Evrope, diskriminacija i neinkluzivni obrazovni sistemi vode ka sistematskom oduzimanju prava na obrazovanje romskim zajednicama. „U većini zemalja ovog dijela Evrope, samo 20% romske djece završi osnovnu školu, dok u većinskom stanovništvu ovaj procent iznosi više od 90%. Oni koji se i upisu u školu vrlo vjerovatno će odustati uslijed rasizma u školama i loše pripreme za obaveze koje školarci moraju ispunjavati. U jugoistočnoj Evropi samo 18% romske djece upisuje srednju školu, a njih manje od 1% upisuje fakultet. Zabilježeno je i slanje romske djece u škole za djecu s posebnim potrebama samo na osnovu njihovog lošeg poznавanja zvaničnog jezika države u kojoj žive ili loše pripremljenosti za redovno školovanje (UNICEF, Pravo romske djece na obrazovanje, 2011: 6).

Obuhvat romske djece jugoistočne Evrope predškolskim obrazovanjem, koje je od ključnog značaja za socijalizaciju i pripremu djece za školske obaveze izuzetno je nizak i „kreće se od 0.2% na Kosovu do 17% u Rumuniji“ (UNICEF, Pravo romske djece na obrazovanje, 2011: 17). Prema podacima Svjetske banke, upis romske djece jugoistočne Evrope u osnovnu školu iznosi svega četvrtinu stope upisa djece iz većinske populacije. Svjetska banka dalje navodi da je jaz u obuhvatu djece u školama „najizraženiji u Albaniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori“ (UNICEF, Pravo romske djece na obrazovanje, 2011: 17).

Stopa odustajanja od školovanja među Romima koji pohađaju osnovnu školu izuzetno je visoka. Prema podacima UNDP-a, „dva od tri Roma u jugoistočnoj Evropi neće završiti osnovnu školu, dok će jedno od sedmoro djece iz većinske populacije odustati od škole u ovom uzrastu“ (UNICEF, Pravo romske djece na obrazovanje, 2011: 18). Smanjen obuhvat počinje već u osnovnoj školi, dok se u srednjoj drastično smanjuje. „U jugoistočnoj Evropi samo 18% romske djece pohađa srednju školu, dok taj procent među djecom neromskog porijekla iznosi 75%. Manje od 1% Roma upisuje fakultet. Većina Roma koja nastavi školovanje završava usmjerene škole, što rezultira nižim kvalifikacijama i posljedično slabije plaćenim poslovima“ (UNICEF, Pravo romske djece na obrazovanje, 2011: 18).

I akademski uspjeh Roma je ispodprosječan. „Jedno mađarsko istraživanje pokazalo je da je prosjek ocjena romskih učenika niži od prosjeka njihovih vršnjaka koji pripadaju većinskom stanovništvu, a polovica ih ima nezadovoljavajuću ili jedva zadovoljavajući ocjenu iz jezika i matematike. PISA istraživanje iz 2003. godine potvrdilo je izrazito jak uticaj socioekonomskog

okruženja djeteta na njegov školski uspjeh“ (UNICEF, Pravo romske djece na obrazovanje, 2011: 18).

U studiji *Obrazovanje djece Roma i Putnika*, koju je proveo Centar za istraživanje Roma pod okriljem Univerziteta Jean-Pierre Liégeois još 1986. godine navodi se nešto što u pristupu Romima u kontekstu obrazovanja uvijek moramo imati na umu, a to je da „ne smijemo posljedice ukupne situacije (poput nezainteresovanosti, odsustnosti, direktnog odbijanja) posmatrati kao uzroke akademskog neuspjeha (romske djece). Dok god su odnosi između zajednica Roma i Putnika i njihovog okruženja obojeni sukobom, odnos roditelja i djece Roma prema školi bit će najvećim dijelom određen negativnim profilom ovih širih odnosa“ (Mišković, Maja, 2013:16).

Pristup kvalitetnom obrazovanju je pravo djeteta i ovo se pravo u slučaju brojne romske djece najdirektnije krši. Pristup kvalitetnom obrazovanju krši se i indirektno kroz onemogućen ili otežan pristup adekvatnom smještaju, zdravstvenoj zaštiti i otežan pristup odraslim Roma tržištu rada. Istinska integracija u obrazovni sistem moguća je samo u kontekstu opšte integracije romske populacije u društvo.

2.5. Integracija i inkluzija Roma u obrazovni sistem

2.5.1 Teorijsko određenje inkluzije

Na UNESCO-voj Svjetskoj konferenciji o posebnim obrazovnim potrebama održanoj 1994. godine u španskom gradu Salamanki usvojena je Izjava i Okvir za akciju kojima se promiče pravo svakog djeteta da, bez obzira na njegovo fizičko, intelektualno, emocionalno, socijalno, jezičko ili drugo stanje, bude uključeno u obrazovni sistem, odnosno u redovne škole i razrede. Obrazovni koncept koji proizilazi iz stava da sva djeca treba da idu u iste škole i da je zadatak škola da se pobrinu za to da se potrebe svakog učenika zadovolje poznat je kao inkluzivno obrazovanje. Izjavu iz Salamance potpisale su 92 države i 25 organizacija, a odgovornost za implementaciju i nadzor inkluzivnog obrazovanja leži na vladama i njihovim tijelima koja djeluju u domenu obrazovanja.

Inkluzija zahtijeva izmjene načina na koji škole pružaju svoje usluge, modifikaciju sadržaja koji se učenicima nudi, uvođenje novih metoda u podučavanju, iznalaženje novih strategija

kojima se savladavaju prepreke na koje se tokom nastavnog procesa nailazi, a sve s ciljem da se stvori poticajno okruženje u kojem svako dijete može da dostigne svoj puni potencijal i u svom kapacitetu učestvuje u nastavi.

Inkluzivno obrazovanje je jedini efikasan način da se svoj djeci pruži jednakih šansa da uče i razvijaju se. Prema principima inkluzivnog obrazovanja, sva djeca treba da idu iste razrede i iste škole. Provedba ovog vida obrazovanja za cilj ima pružiti stvarne i jednake mogućnosti grupama koje su oduvijek i širom planete bile isključene, od djece s posebnim potrebama do djece koja govore manjinske jezike i čija se kultura razlikuje od prevladavajuće.

Inkluzija se ne tiče samo raznolikosti u smislu fizičkih i mentalnih sposobnosti, nego i drugih razlika, poput onih koje proističu iz različitog kulturnog okruženja iz kojeg djeca dolaze. U idealnim uslovima, onako kako je on zamišljen, inkluzivni obrazovni sistem cijeni doprinos svakog djeteta, kao i njegove specifičnosti i potrebe, te prilagođava obrazovni proces njima.

Veoma je važno konstantno raditi na razvoju inkluzivnog obrazovanja, jer se ono i temelji na i doprinosi socijalnoj pravdi i demokratiji, s ciljem suzbijanja diskriminacije i isključivanja.

Kako inkluzivno obrazovanje, da bi se sprovodilo onako kako je i zamišljeno, zahtijeva brojne promjene na različitim nivoima društva, ono se nekad teško iz normativnog prevodi u praksi i napredak je spor.

2.5.2 Teorijsko određenje integracije

Veoma je važno znati razliku između integracije i inkluzije, te znati prepoznati kada su djeca samo integrisana u razred, a kada se u školi zaista odvija proces inkluzije.

Integracija je proces kojim se djeca s posebnim ili specifičnim¹ potrebama uključuju u redovno školovanje. Cilj je da se asimiliraju, a da se pritom ne uzimaju u obzir njihove potrebe. Za razliku od inkluzije, u čijem je fokusu dijete kojem sistem treba da se prilagodi, u slučaju puke integracije, dijete se prilagođava sistemu. Kod integracije nema posebnih i podešenih planova i programa i posebne metodologije, nema posebnih pomagala i dodataka u nastavi kojima se usvajanje gradiva integrisanoj djeci olakšava. Integracija ne zahtijeva posebnu

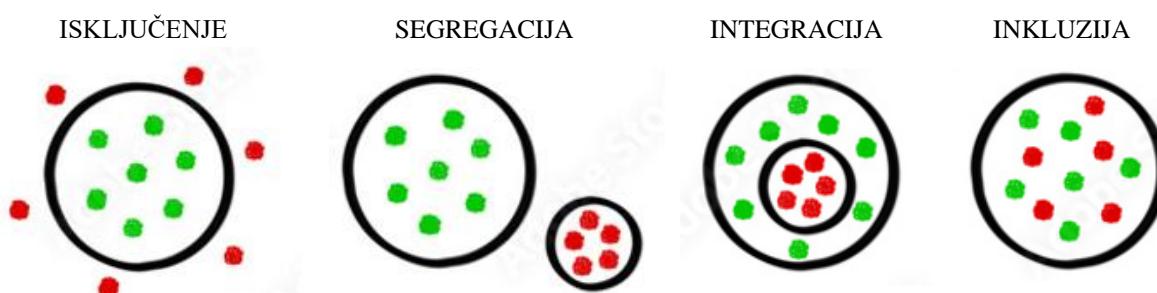
---

¹ Termin „specifične potrebe“ se u kontekstu ovog rada koristi kako bi se napravila distinkcija između posebnih potreba, termina koji je uvriježen za učenike sa smetnjama u fizičkom ili mentalnom razvoju i učenika čije drugačije potrebe korijen imaju u drugačoj kulturi, socioekonomskom okruženju u kojem odrastaju, nepoznavanju jezika na kojem se nastavni proces odvija, i sl.

infrastrukturu, kao ni posebno obučeno nastavno osoblje. To je proces koji je brži i jeftiniji od inkluzije, ali i neučinkovitiji u postizanju ciljeva radi kojih je prvobitno i uveden u praksu.

Na osnovu navedenog možemo zaključiti da je integracija uži pojam od inkluzije. Inkluzija uključuje i integraciju, ali na nju nadograđuje, koristi je samo kao polaznu tačku od koje dalje djeluje u najboljem interesu djeteta. Ona je proces koji u sebi nosi jaku socijalnu komponentu, jer vodi ka stvarnom učešću, stvarnoj interakciji i priznavanju doprinosa svakog pojedinca.

Slika 3. Ilustrovani prikaz isključenja, segregacije, integracije i inkluzije

Izvor: Adobe Stock / internet

Slika 3 predstavlja ilustraciju pojmove koje smo u prvom dijelu rada obradili. Da sumiramo, isključenje se dešava kada se određenim učenicima ili grupama učenika potpuno uskrati pristup obrazovanju. Segregacija se dešava kada se grupi učenika sa posebnim ili specifičnim potrebama pristup obrazovanju pruža, ali se ono dešava u posebnom okruženju, izolovano od ostalih učenika. Integracija je kada se učenici s posebnim ili specifičnim potrebama uključe u regularno obrazovanje, ali se očekuje da se prilagode sistemu. Inkluzija je, pak, mnogo kompleksniji i širi proces u kojem dolazi do strukturalnih promjena i do izmjene organizacije nastave s ciljem optimalnog zadovoljavanja potreba svakog djeteta.

2.5.3 Romi u obrazovnim ustanovama BiH

Iako je Bosna i Hercegovina strategiju o reformi obrazovanja usvojila 2002. godine, obrazovanje je i dalje veoma politizirano i etnički obojeno, te u kontekstu reformi nije napravljen značajan napredak. Velika prepreka koordinaciji, planiranju i upravljanju u sferi obrazovanja predstavlja kompleksan sistem administrativnih teritorijalnih podjela, što rezultira postojanjem čak dvanaest sistema obrazovanja koji velikim dijelom djeluju nezavisno jedan od drugog.

Unapređenju obrazovanja romske populacije u Bosni i Hercegovini nešto se ozbiljnije pristupilo tek 2004. godine, kada je izrađen Akcioni plan za obrazovne potrebe Roma i pripadnika drugih nacionalnih manjina. „Međutim, brojne aktivnosti planirane ovim planom nisu provedene uslijed manjka sredstava i jasne raspodjele odgovornosti. Napredak je postignut u domenu poboljšanog pristupa školskim knjigama, materijalima, obrocima, prevozu i stipendijama neophodnim za učešće u obrazovnom procesu, kao i u rastu trenda korištenja testa za procjenu spremnosti predškolaca za polazak u školu u svrhu procjene potreba svakog djeteta, umjesto da se koristi u svrhu slanja romske djece u obrazovne institucije za djecu s posebnim potrebama“ (Poboljšanje obrazovanja Roma u BiH, 2009: 9).

Ipak, uviđeno je da se značajno poboljšanje u sferi obrazovanja i inkvizije ne može postići izolovano i bez postizanja napretka u drugim aspektima života Roma, te je 2005. godine usvojena Strategija za rješavanje problema Roma, čiji je fokus bio na unapređenju lošeg ekonomskog i socijalnog statusa ove manjine.

2010. godine Vijeće ministara Bosne i Hercegovine usvaja Revidirani akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma (RAP), koji uključuje preporuke i principe EU u oblasti obrazovanja. RAP predviđa brojne mjere, poput javnog finansiranja inkluzivnog obrazovanja, sistemske obuke nastavnog osoblja, jačanja proaktivnosti škola i zajednica i rada na smanjenju i eliminaciji predrasuda prema Romima. Definišu se četiri cilja i 47 mjeri koji za cilj imaju postizanje ravnopravnosti u pristupu kvalitetnom obrazovanju i kasnije lakše integrisanje Roma u sve aspekte bh. društva.

U RAPU-u se navodi da „sistem obrazovanja može biti ili najveća prepreka ili najveća pomoć pri društvenoj inkluziji Roma, te da će za transformaciju sistema obrazovanja biti potrebni:

- odlučan zaokret u politici, gdje se rano djetinjstvo prepoznaje kao ključna faza u procesu učenja koje traje čitav život. Neophodno je romskim porodicama omogućiti široku dostupnost usluga vezanih za rani razvoj djece;
- Prestanak segregacije romske djece;
- Desegregacija, koju moraju pratiti promjene u sistemu školstva, uključujući tu i osiguranje poticajne sredine u školama i učionicama. Desegregacija mora biti podržana

potrebnim finansijskim sredstvima i mehanizmima finansiranja, koji daju poticaj lokalnim vlastima da stanu na put podijeljenosti u školstvu“ (RAP, 2010: 9).

2.5.3.1. Predškolsko obrazovanje

Važno je naglasiti da se u Revidiranom akcionom planu Bosne i Hercegovine o obrazovnim potrebama Roma prepoznaće i ističe važnost ranih godina života za kasniji razvoj djeteta, što se posebno odnosi na prve tri godine života, te sa, stoga, savjetuje „brz razvoj predškolskih i servisa za podršku roditeljima i djeci koji pripadaju marginalizovanim društvenim grupama“ (RAP, 2010: 8).

RAP predškolski odgoj tretira već u Cilju 1, Potcilju 1.1. koji glasi: „Uključivanje romske djece oba spola u predškolske programe“.

Dokazi o važnosti predškolskog obrazovanja su nepobitni. Tokom prvih godina života mozak djeteta razvija se izrazito brzo. Upravo u ovom periodu pravilna podrška i poticajno okruženje od ključnog su značaja za iskorištavanje potencijala koji ovaj razvojni period nudi.

U obdaništima djeca pojačanim tempom razvijaju kognitivne, motoričke i socijalno-emocionalne vještine. Kroz razne planirane aktivnosti uče učiti, grade samoregulaciju, samopoštovanje, učestvuju u aktivnostima koje prethode opismenjavanju, razvijaju matematičke sposobnosti, kreativnost i znatiželju i, što je u kontekstu Roma veoma važno, uče jezik. U obdaništu djeca grade čvrstu osnovu za kasniji akademski uspjeh i stiču vještine koje im školske obaveze čine savladivijim.

Odsustvo poticajnog okruženja često dovodi do toga da djeca do polaska u školu ne razviju navedene vještine, te već u prvi razred kreću sa startnih pozicija koje su znatno iza pozicija njihovih vršnjaka koji su išli u obdanište ili odrastali u poticajnom porodičnom okruženju.

U istraživanju koje je 2013. godine provelo Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine pod nazivom *Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH* navodi se da je „u slučaju 66% romske djece u dobi 36 do 59 mjeseci starosti odrasla osoba u domaćinstvu bila uključena u aktivnosti kojima se promiču učenje i spremnost za školu unutar tri dana prije

istraživanja, dok je taj procent kod ukupnog stanovništva iznosio čak 95%“ (MLJPI, *Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH*, 2013: 16).

Isto istraživanje daje pregled indeksa ranog rasta i razvoja kod djece od 36 do 59 mjeseci starosti. Indeks ranog rasta i razvoja pokazuje da li su djeca dosegla određene razvojne pragove u različitim oblastima razvoja. Tabela 1 prikazuje mjerena u području pismenosti i poznavanja brojeva, fizičkog razvoja, socijalno-emocionalnog razvoja, učenja, kao i indeks opšteg ranog rasta i razvoja, te podatke, u svrhu mjerena jaza, predstavlja odvojeno za romsku djecu i za ukupno stanovništvo.

Tabela 1. Indeks ranog rasta i razvoja djece

	Procenat djece u dobi od 36 do 59 mjeseci koja su dostigla očekivani nivo razvoja u navedenim domenima				Indeks ranog rasta i razvoja djece
	Pismenost/ poznavanje brojeva	Fizički razvoj	Socijalno- emocionalni razvoj	Učenje	
Romska populacija	8%	98%	86%	99%	85%
Ukupno stanovništvo (BiH)	25%	100%	95%	99%	96%

Izvor: MLJPI, Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH, 2013.

Kako bi se ovaj jaz smanjio i kako bi se svoj djeci omogućilo da u školu krenu pripremljeni do maksimuma svojih potencijala, veoma je važno svoj djeci, posebno onoj koja su izložena većem riziku od nepovoljnih faktora, osigurati kontinuiranu podršku kroz sve razvojne faze, uključujući i onu najraniju. Uključivanje romske djece u obdaništa, ne samo u obavezni predškolski odgoj koji se provodi dva puta sedmično u godini pred polazak u osnovnu školu (ukupno 180 sati pripreme), nego onaj koji se ogleda u svakodnevnom višesatnom i višegodišnjem posjećivanju obdaništa, bio bi korak u pravom smjeru i zbog činjenice da 21% romske djece mlađe od pet godina zaostaje u rastu uslijed hronične pothranjenosti (MLJPI, *Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH*, 2013: 17).

U dokumentu *Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine* iz 2018. godine navodi se da je „od 291 romskog đaka upisanog u prvi razred osnovne škole u 2015-2016. godini, njih 90, odnosno samo 31%, prošlo kroz obavezan predškolski program u 2014-2015, uz pozitivnu vijest da se taj broj povećao za 50% u odnosu na broj prvačića u zadnjoj izvještajnoj godini (najviše u Zeničko-dobojskom i Tuzlanskom kantonu).

Zabrinjavajuće je to da je broj romskih polaznika obaveznog predškolskog obrazovanja u Republici Srpskoj, prema zvaničnim podacima, ostao na ukupno troje djece. Takođe je zabilježen pad broja romske djece koja pohađaju ostale oblike predškolskog obrazovanja u BiH za 40%, te je samo 1,5% romske djece predškolskog uzrasta obuhvaćeno nekim vidom obrazovanja u ranom djetinjstvu.“ (Kali Sara, Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine, 2018: 13).

Informacija o uključenosti djece romske nacionalnosti u predškolsko i osnovno obrazovanje i odgoj u Federaciji Bosne i Hercegovine koju je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke objavilo 2018. godine prikazuje uključenost djece romske u obdaništa u FBiH u 2017/2018. godini.

Tabela 2. Uključenost djece romske nacionalnosti u predškolski odgoj i obrazovanje u 2017/2018. godini

Red. br.	Kanton	Ukupan broj djece obuhvaćene cjelovitim razvojnim programom POO (djeca svih nacional.)	Broj djece romske nacional. obuhvaćene cjelovitim razvojnim programom POO	Ukupan broj djece obuhvaćene programima POO u godini pred polazak u osnovnu školu (djeca svih nacional.)	Broj djece romske nacional. obuhvaćene programima POO u godini pred polazak u osnovnu školu
1.	Unsko-sanski	1440 (8% obuhvat)	-	494 (21,86% obuhvat) ³	-
2.	Tuzlanski	2597	Nema podataka ⁴	4066 (100% obuhvat)	67 (100% obuhvat)
3.	Zeničko-dobojski	3686	35	3102	47
4.	Hercegovačko- neretvanski	2200 (18% obuhvat)	4	536	U lok. zajed. Stolac i Čelebići uključena sva djeca u intervencijske programe
5.	Srednjobosanski	Nema podataka	Nema podataka	Nema podataka	Nema podataka
6.	Kanton Sarajevo	2715	-	2568	10

Iz Tabele 2 vidimo da podataka za Kanton Sarajevo o broju romske djece obuhvaćene u datoј godini cjelovitim razvojnim programom prije obaveznog programa u godini pred polazak u školu nema, dok je broj djece obuhvaćen obaveznim programom pred polazak u školu samo 10.

2.5.3.2. Osnovno obrazovanje

Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine sadrži i podatke o romskoj djeci u osnovnim školama. Navodi se da izvještaj Ministarstva civilnih poslova BiH iz 2014. godine iznosi podatak da „samo oko dvije trećine romske djece relevantne starosne dobi u BiH pohađa obavezno osnovno obrazovanje (uključujući i najbogatiju regiju, Kantonu Sarajevo), dok polovina broja upisane djece postepeno napusti školu. U Brčko Distriktu, 63 djece odgovarajućeg uzrasta ne pohađa školu. Podaci MCP-a pokazuju da u cijeloj BiH samo 20% romskih djevojčica završi obaveznu osnovnu školu, dok samo 4,5% romskih djevojčica završi srednju školu. Istovremeno ne postoji mehanizam koji bi blagovremeno ukazao na izostajanje s nastave, odnosno koji bi osigurao pohađanje nastave, što je navedeno kao ozbiljan nedostatak još 2012. godine u okviru regionalne UNDP analize“ (Kali Sara, Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine, 2018: 13).

Problem praćenja pohađanja nastave i djelovanja u slučaju izostanaka u školama uključenim u ovo istraživanje (OŠ Hasan Kikić, OŠ Aneks i OŠ Džemaludin Čaušević) riješen je pojačanim učešćem Rom-medijatora i socijalnih radnika. Prema riječima direktora ovih škola, ukoliko romski učenik neopravdano izostane dva dana, Rom-medijator ili socijalni radnik izlaze na teren i provjeravaju koji su razlozi izostanka.

U prethodno pomenutom dokumentu Kali Sare o reformi obrazovanja dalje se navodi da trend napuštanja osnovnog obrazovanja među romskom djecom u BiH zapravo raste, te da najveći broj djece osnovnu školu napusti već u drugom razredu. „Zabilježeni su slučajevi 64 učenika koji su napustili obavezno obrazovanje u školskoj godini 2013-2014, zatim 127 učenika u 2014-2015. i 145 učenika u 2015-2016“ (Kali Sara, Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine, 2018: 13).

Tačan broj djece u BiH koja nisu u školskom sistemu, a školskog su uzrasta nije poznat. Najveći problem u popisivanju djece predstavlja činjenica da mnoga nisu ni upisana u matične knjige rođenih. Velika se podrška u popisivanju djece očekuje od romskih udruženja i ona tu podršku i pružaju, ali to nije sistemsko i pouzdano rješenje.

U Smjernicama za poboljšanje položaja romske djece u BiH Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice iz 2013. godine predstavljena je tabela koja prikazuje loš obuhvat romske djece u osnovnim i srednjem obrazovanju.

Tabela 1. Podaci o romskoj djeci i mladima u osnovnim i srednjim školama u BiH

	Romska populacija	Ukupno stanovništvo (BiH)
Neto stopa polaska u osnovnu školu (sa 6 godina)	45%	83%
Stopa pohadanja osnovne škole	69%	98%
Postotak djece koja dospiju do osmog razreda od onih koja su krenuli u prvi razred osnovne škole	75%	100% (99,5%)
Neto stopa završetka osnovne škole	40%	92%
Stopa prelaska u srednju školu	71%	97%
Stopa pohadanja srednje škole	23%	92%
Djeca srednjoškolske dobi koja pohadaju osnovnu školu	9%	1%

Izvor: MLJPI, Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH, 2013

2.5.3.3. Srednje i visoko obrazovanje

Obuhvat romske djece u srednjem i visokom obrazovanju izrazito je loš. U Kali Sarinom izvještaju o reformi obrazovanja navodi se „da je samo 27% romskih đaka devetog razreda osnovne škole u 2014-2015. školskoj godini upisalo prvi razred srednje škole u 2015-16. godini, dok je 13% djece napustilo srednju školu u 2015-16. godini“ (Kali Sara, Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine, 2018: 15).

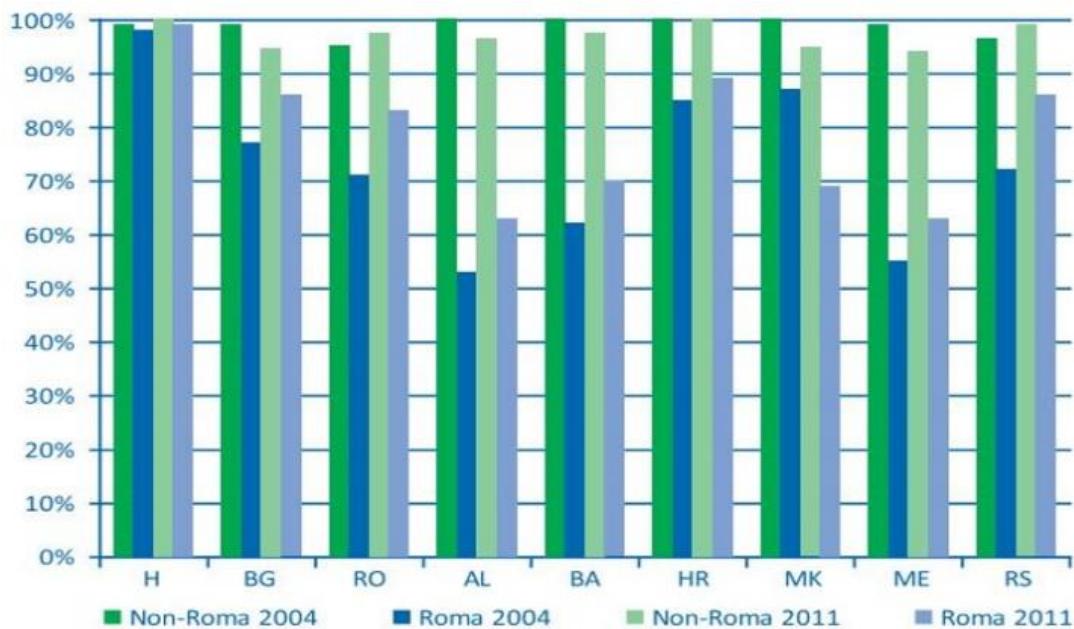
Ovaj bi postotak, pak, mogao biti veći, jer se značajan broj romske djece ne izjašnjava o nacionalnosti, te, stoga, nije moguće doći do tačnog broja Roma u srednjim školama u Bosni i Hercegovini.

Broj Roma koji studiraju izrazito je mali. 2015-2016. godine je iznosio svega sedam studenata, što je znatno niže nego 2011. godine, kada ih je studiralo 17. I ovdje je moguće da je broj veći, ali da se Romi drugačije izjašnjavaju. Prema riječima g. Nedžada Jusića, predsjednika udruženja Roma „Euro Rom“ i vijećnika u Gradskom vijeću Tuzle, u Tuzlanskom kantonu se u

2021. godini bilježi porast broja studenata Roma. „Kad je u pitanju fakultet, mi smo unazad 6-7 godina imali jednog ili nijednog studenta. Sada ih imamo 10. Evo ove godine će ih diplomirati troje ili četvero“, rekao je u razgovoru vođenom za potrebe izrade ovog rada g. Jusić.

Stanje prije Dekade inkluzije Roma, tj. prije 2005. godine, bilo je po Rome još nepovoljnije. Tokom Dekade inkluzije Roma ipak je zabilježen određeni napredak u obuhvatu djece polaznika osnovnog, srednjeg i tercijarnog obrazovanja u BiH. U prilog ovoj tvrdnji idu i dva izvještaja koja je UNDP proveo 2004. i 2011. godine. 2004. godine, uoči pokretanja Dekade objavljen je UNDP-ov Izvještaj o ranjivim grupama, a 2011. godine, tri godine nakon što je BiH pristupila Dekadi, UNDP je zajedno sa Svjetskom bankom i Evropskom komisijom proveo Regionalno istraživanje o romskoj populaciji. Podaci prikupljeni u ove dvije studije pokazuju napredak u obuhvatu romske djece u osnovnim i srednjim školama u BiH. Grafikon 2 prikazuje napredak u okončanju najmanje osnovnoškolskog obrazovanja među bh. Romima i većinskim stanovništvom starosne dobi između 14 i 20 godina.

Grafikon 2. Postotak Roma i ne-Roma (14 – 20) koji žive u neposrednoj blizini i koji su završili najmanje osnovnu školu

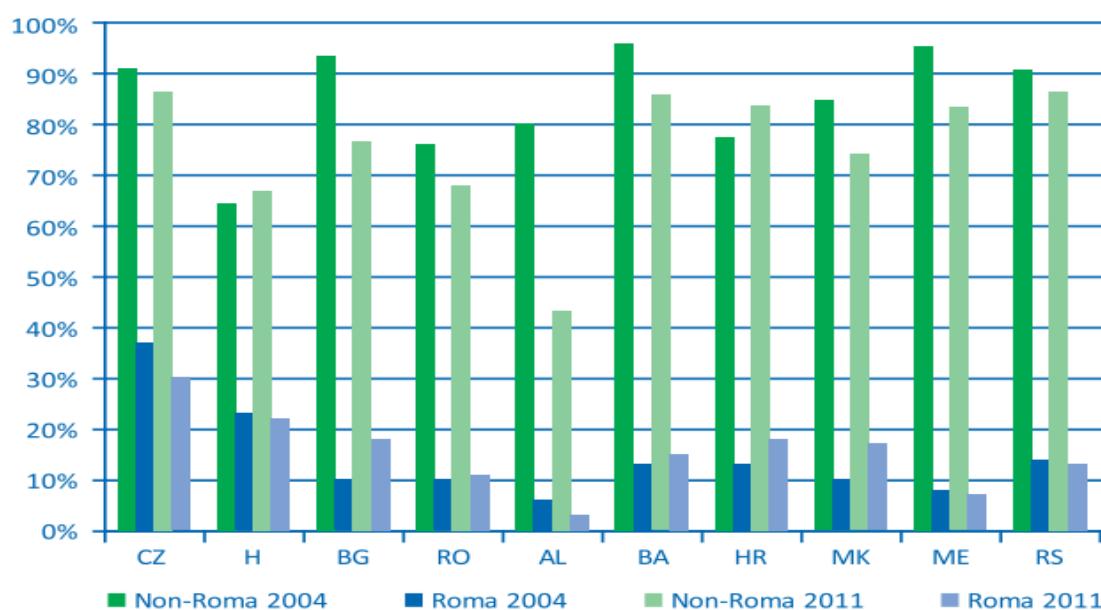

Izvor: UNDP-ov izvještaj o ranjivim grupama (2004.) i Regionalnog istraživanje o romskoj populaciji iz 2011. koji su proveli UNDP, Svjetska banka i Evropska komisija

Iz grafikona je vidljivo da se u periodu od sedam godina situacija popravila i da je obuhvat Roma u osnovnim školama porastao za približno 8%.

Grafikon 3, koji je nastao u okviru istog istraživanja, prikazuje porast broja pripadnika romske i većinske populacije (između 20 i 26 godina starosti) koji žive na istom području i koji su završili najmanje srednju školu. I ovdje je u datom periodu (2004-2011) u Bosni i Hercegovini zabilježen napredak, iako znatno skromniji nego napredak u obaveznom, osnovnoškolskom obrazovanju.

Grafikon 3. Postotak Roma i ne-Roma (20 – 26) koji žive u neposrednoj blizini i koji su završili najmanje srednju školu

Izvor: UNDP-ov izvještaj o ranjivim grupama (2004.) i Regionalnog istraživanje o romskoj populaciji iz 2011. koji su proveli UNDP, Svjetska banka i Evropska komisija

Međutim, povećanje obuhvata se odnosi na integraciju romske djece u obrazovne institucije, a to je samo prvi korak na putu ka inkluziji, ka postizanju istinske jednakosti i pružanju istih šansi. Pored pukih statističkih pokazatelja o broju romske djece koja pohađaju škole, veoma je važno mjeriti kvalitet obrazovanja, inkluzivnost nastavnog procesa i zadovoljavanje potreba romskih učenika u školskom okruženju.

Povećanje kvaliteta obrazovanja od ključnog je značaja, jer kvalitetno i romskim potrebama prilagođeno obrazovanje moglo bi djelovati kao protivteža lošem socijalnom statusu djeteta i njegove porodice. „Nizak kvalitet obrazovanja utiče na visoku stopu napuštanja školovanja od strane romskih učenika, do koje dijelom dovodi neefikasnost školskih sistema u pružanju osnovnih sposobnosti ovoj djeci. Prema istraživanjima, učenici pokazuju tendenciju da ostaju u školama visokog kvaliteta, a da napuštaju škole niskog kvaliteta. Nedovoljna zastupljenost Roma na višim nivoima obrazovanja (više srednje i visoko obrazovanje) djelimično je takođe posljedica niskog kvaliteta obrazovanja koje djeca dobijaju na predškolskom nivou i u osnovnim školama. Tema postignuća romskih učenika u obrazovanju je neistražena, a ono malo istraživanja koja su na raspolaganju pokazuju visok stepen nepismenosti u višim razredima, što je takođe rezultat niskog kvaliteta obrazovanja“ (Fond otvoreno društvo, *Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome*, 2007: 34).

Fenomen nepismenosti romskih učenika čak i u višim razredima osnovne škole rezultat je afirmativne akcije kojoj neki nastavnici pribjegavaju. Afirmativna akcija, poznata i kao pozitivna diskriminacija, podrazumijeva favorizovanje pojedinaca koji pripadaju diskriminiranim grupama. Nastavnici mogu upasti u zamku da vjeruju da afirmativnom akcijom umanjuju nejednakost koja postoji između romske i ostale djece. Ovi nastavnici od romske djece imaju niža očekivanja, kako u znanju tako i u pohađanju nastave. Rezultat je da učenici u naredni razred prelaze iako nisu savladali minimum gradiva iz prethodnog koji bi to opravdao. Ovo je veoma loša praksa kojom se, zapravo, direktno krši pravo djeteta na obrazovanje. Romska djeca na ovaj način završavaju osnovnu školu, a da im ona nije pružila ono što im je dužna pružiti –

usvajanje znanja i vještina koje će im pomoći da se uključe u društvo i budu konkurentni na tržištu rada.

2.6. Inkluzivnost udžbenika i kurikuluma u školama u KS

Udžbenici imaju izuzetno važnu ulogu u nastavnom procesu. Oni su skup nastavnih jedinica koje učenici treba da usvoje i čine svojevrsnu mapu puta za postizanje odgojnih i obrazovnih ciljeva kurikuluma.

U Okvirnom zakonu o osnovnom i opštem obrazovanju (Službeni list BiH, br. 18/03) u članu 3 se navodi sljedeće: „Opšti ciljevi obrazovanja proizlaze iz opšteprihvaćenih, univerzalnih vrijednosti demokratskog društva, te vlastitih vrijednosnih sistema zasnovanih na specifičnostima nacionalne, istorijske, kulturne i vjerske tradicije naroda i nacionalnih manjina koje žive u Bosni i Hercegovini“.

Dalje, u prvom od pet obećanja iz Poruke građanima Bosne i Hercegovine u okviru reforme obrazovanja iz 2002. godine se navodi: „Mi, ministri obrazovanja, ćemo obezbijediti da sva djeca imaju pristup kvalitetnom obrazovanju u integrisanim multikulturalnim školama, obrazovanju koje je oslobođeno političkih, vjerskih, kulturnih i drugih predrasuda i diskriminacije i koje uvažava prava sve djece“.

Koliko udžbenici i kurikulumi u Bosni i Hercegovini uopšte osiguravaju klimu jednakosti, odsustva stereotipa i diskriminacije i jednakih šansi za sve?

Kako je u radu već navedeno, obrazovni sistem Bosne i Hercegovine je nakon rata koji se vodio od 1992. do 1995. godine veoma etnički obojen i podijeljen. Tokom rata je došlo do masovnih migracija stanovništva unutar zemlje, čime su se stvorile etnički relativno homogene teritorije. Ovakva podjela zemlje dovela je i do podjele udžbenika duž etničkih linija. Danas u Bosni i Hercegovini imamo podijeljene škole i kurikulume, pri čemu udžbenike piše ona etnička grupa koja je dominantna na određenoj teritoriji. Imamo i fenomen dvije škole pod jednim krovom, gdje učenici pohađaju jednu školu, ali uče iz različitih knjiga i po različitim programima, pri čemu ih podučavaju nastavnici iz njihovog vlastitog nacionalnog korpusa. Ovakvo stanje ne ostavlja mnogo prostora za zastupljenost onih koji ne pripadaju jednom od tri konstitutivna naroda (Bošnjacima, Hrvatima i Srbima). O narodima koji pripadaju bh.

manjinama u udžbenicima se skoro i ne govori, a kada se takvi sadržaji i pojave, veoma često su površni i utvrđuju stereotipe.

Fond otvoreno društvo BiH i proMENTE socijalna istraživanja proveli su detaljnu analizu sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama i 2017. godine izdali knjigu *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?* u kojoj su sadržani rezultati analize. Analizom se nastojalo pokazati koliko su udžbenici nacionalne grupe predmeta u skladu s principima inkluzivnog obrazovanja i savremenim trendovima u obrazovanju, koji se temelje na poštovanju raznolikosti, interkulturalnosti, ljudskim pravima i razvijanju kritičkog mišljenja.

Kako se u analizi Fonda otvoreno društvo navodi, brojni sociolozi koji se bave obrazovanjem smatraju „da se udžbenici, kao ni škole, ne mogu izdvojiti iz političkog konteksta, i da se o njima ne može govoriti kao o izolovanim entitetima, kao o čistom znanju ili čistoj pedagoškoj praksi. Udžbenici, kao i škole, učestvuju u reprodukciji osnovne stratifikacije društva i društvenih nejednakosti i zasnovani su na kulturnoj, ideoleskoj, i političkoj moći dominantnih socijalnih grupa i teže da sprovedu i ojačaju kulturnu hegemoniju kroz promociju zajedničkih vrijednosti i konstrukciju zajedničkog historijskog sjećanja (Antić 2013, po Fond otvoreno društvo/proMENTE, Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?, 2017: 10).

Za potrebe ovog rada posebna pažnja je posvećena dijelovima studije koji se odnose na zastupljenost romske kulture u udžbenicima osnovnih škola. Zaključak je da sadržaji udžbenika za osnovnu školu, kada uopšte i spominju Rome, to rade vrlo pojednostavljeni i stereotipno. Neko ko ne zna mnogo o Romima na osnovu predstavljenog sadržaja može zaključiti samo da su Romi nomadi, ljudi nestalnog karaktera željni stalnih promjena koji bi samo da putuju, zabavljaju se, sviraju i uživaju u životu bez obaveza, te da se bave sitnom trgovinom i skupljanjem otpada.

U analizi Fonda otvoreno društvo se navodi da su „stereotipni prikazi u kojima se na osnovu limitiranih i vrlo pojednostavljenih opisa donose generalna objašnjenja ponašanja i/ili osobina čitavih grupa, naroda, geografskih prostora, prepoznati u čak 13% ukupnog broja analiziranih lekcija“ (Fond otvoreno društvo/proMENTE, Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?, 2017: 77). Ovakav pristup predstavljanju romske kulture većinskom stanovništvu samo utvrđuje već postojeće stereotipe o Romima kao latalicama i neradnicima, ljudima čiji život nema

strukturu i koji nemaju osjećaj odgovornosti. Ovakvi sadržaju ne doprinose produbljivanju spoznaja i upoznavanju kulture naše najveće manjine.

Na primjer, u knjizi za predmet Geografija za treći razred osnovne škole u FBiH, u lekciji *Zemlje Balkanskog poluotoka*, Romi se i ne spominju kao stanovnici naše zemlje, iako su njena najveća manjina. Tekst lekcije glasi: „Većinu stanovništva čine pripadnici tri konstitutivna naroda: Bošnjaci (43,5 %), Srbi (31,2 %) i Hrvati (17,4%). Osim pripadnika ovih naroda, u Bosni i Hercegovini žive i pripadnici raznih nacionalnih manjina - Cmogorci, Makedonci, Albanci, Italijani, Mađari i drugi“. Knjiga za predmet Geografija za treći razred koja se koristi u Republici Srpskoj, u lekciji *Društvenogeografske odlike Evrope – Stanovništvo, prirodna i migraciona kretanja*, sadrži sljedeći pasus: „Romi su nomadski narod porijekлом iz Indije. Žive širom svijeta, ali ih najviše ima u Evropi (zemlje Istočne i Južne Evrope). Imaju svoj jezik i kulturu. Karakterišu ih specifična zanimanja: sitna trgovina, skupljanje i prodaja otpadnih materijala, muzika“.

Kada je o predmetu B/H/S jezik i književnost riječ, „sadržaji koji govore o jezičkoj i književnoj tradiciji drugih, nekonstitutivnih, naroda koji žive u Bosni i Hercegovini, kao što su Romi ili Jevreji, rijetki su i, nažalost, često predstavljaju pojednostavljene i reducirane prikaze kojima se ili zadovoljava kriterij političke korektnosti ili se čak podržavaju stereotipi, ali se jako rijetko potiče na razumijevanje drugih, saradnju, solidarnost, jednakost i afirmaciju pluralizma kao kvaliteta“ (Fond otvoreno društvo/proMENTE, Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu?, 2017: 48).

U udžbeniku za jezik i književnost za drugi razred osnovne škole, u lekciji *Romska književnost*, tako se navodi da je romska kultura skup elemenata zemalja kroz koje su Romi prolazili, da je romska tradicija obavijena tajnama i da su oni vječiti sanjari i latalice.

Kao primjer romske književnosti u udžbeniku za B/H/S jezik i književnost za treći razred osnovne škole obrađuje se romska narodna pjesma *Uspavanka*, čiji tekst glasi:

Uspavanka

Razapela sam ljuljku pod šljivom

I djetetu je dobro

Kiša pada, okupa ga

*Lišće sleti, pokrije ga
Koza prođe, podoji ga
Vjetar dune, uljulja ga
Spavaj, sine, mirno spavaj
Slušaj majku i ne placi*

Pitanja za poticanje diskusije i analize ove romske pjesme glase: Šta o romskoj duši saznajemo iz ovog lirskog monologa? Šta saznajemo o životu Roma? Koja riječ posebno ističe snagu želje za putovanjem iz kraja u kraj?

I romska himna *Đelem, đelem* koja se, takođe, obrađuje u okviru predmeta B/H/S jezik i književnost sadrži uvodni komentar u kojem se tvrdi da pjesma sadrži motive koji opisuju opijenost ovog naroda otvorenim prostranstvima i putovanjima.

Iz analize udžbenika za osnovne škole vidi se sklonost da se stvari predstavljaju iz etnocentrične perspektive. Prikazi drugog i drugačijeg su pojednostavljeni i bez ikakvih naznaka da je svrha nastavne jedinice produbljivanje znanja o drugoj kulturi. Naprotiv, oni umjesto da razbijaju, zapravo utvrđuju stereotipe, umjesto da smanjuju, produbljuju jaz između većinskog i romskog stanovništva i ni na koji način ne doprinose razvoju afirmativne i inkluzivne klime u učionici.

O inkluzivnosti udžbenika i nastavnih planova i programa razgovaralo se u okviru ovog rada i s upravom i nastavnim osobljem triju škola iz Kantona Sarajevo. Više o tome u poglavljima *III Rezultati istraživanja* i *IV Zaključci*.

2.7. Škole kao katalizatori promjena

Nastavno osoblje ima ključnu ulogu u stvaranju zdrave i inkluzivne klime u učionicama. Bez nastavnika koji ima izraženu moć zapažanja, moć da prepozna potrebe svakog djeteta i empatiju koja će poslužiti kao pokretač želje da se te potrebe zadovolje nema inkluzivnog obrazovanja, koliko god da je ono normativno propisano.

U nastojanju da se pitanju kvaliteta nastavnog osoblja pristupi sistemski i da se stepen postizanja inkluzivnosti ne prepusti u potpunosti sposobnostima i volji nastavnika, Evropska unija je u okviru pretpriestupnog procesa državama koje u njemu učestvuju nametnula obavezu ispunjavanja upitnika koji se tiče kvalitetnog obrazovanja manjina i kriterija za razvoj infrastrukture koja ga omogućava. Upitnik zahtijeva i da se navedu programi dodatne obuke nastavnog osoblja.

Sposobnosti nastavnog kadra moraju se konstantno unapređivati, posebno one koje se tiču rada u nehomogenoj, multikulturalnoj sredini, te vještina da se nastavni proces prilagodi potrebama svakog djeteta. Nastavnike je potrebno i senzibilizirati na probleme s kojima se susreće romska zajednica, te produbiti njihovo razumijevanje kulture i običaja manjinskih naroda čiju djecu prate kroz obrazovni proces.

Škole koje su obuhvaćene ovim istraživanjem, OŠ Hasan Kikić, OŠ Aneks i OŠ Džemaludin Čaušević zaista poduzimaju sve mjere kako bi unaprijedile kako vještine svog nastavnog osoblja, tako i infrastrukturu potrebnu za obezbjeđivanje kvalitetnog obrazovanja Roma i drugih manjina.

Ove tri škole rade na kontinuiranoj obuci nastavnika o principima i metodologijama inkluzivnog obrazovanja, prate potrebe svojih romskih učenika, reaguju pravovremeno na izostanke i potrebu za dodatnom podrškom u praćenju nastavnih sadržaja, te rade na unapređenju komunikacije s roditeljima. Kako sami udžbenici ne sadrže značajne i adekvatno obrađene nastavne jedinice kroz koje bi se učenicima iz većinske populacije romska kultura predstavila na način kojim se razbijaju postojeći stereotipi, sve tri škole organizuju vannastavne inicijative i aktivnosti kako bi ovaj nedostatak udžbenika nadomjestile. Velika se pažnja posvećuje romskim praznicima, školski horovi pjevaju romske pjesme, hodnici OŠ Hasan Kikić su puni natpisa i riječi na romskom jeziku, ne postoji segregacija u rasporedu sjedenja ili učešća u školskim i vanškolskim aktivnostima.

Direktor OŠ Hasan Kikić, g. Almir Pleh, navodi da se nastavnici njegove škole dodatno angažuju na instruktivnoj nastavi za djecu koja imaju poteškoća u usvajanju gradiva. Pomoći u tome se traži i često dobija i od organizacija iz nevladinog sektora koje obezbjeđuju studente volontere za dodatni rad s romskom djecom kojoj je pomoći potrebna. U blizini ove škole, pri sarajevskoj opštini Centar djeluje i Centar za mlade koji nisu brojne vannastavne aktivnosti. Prije

pandemije je postojala zamisao da se djeca iz romske zajednice masovnije uključe u razne sekcije koje Centar nudi. Pandemija je ove napore usporila, ali ih škola planira nastaviti provoditi čim se za to ponovo steknu uslovi.

Ove škole nastoje, uz obrazovnu, pružiti i socijalnu podršku svojim učenicima i njihovim porodicama. Direktorica OŠ Džemaludin Čaušević, gđa Beba Šarkinović, tako navodi da pri školi postoji dnevni centar u kojem djeca mogu da se odmore i uče nakon škole. Ovo je posebno važno za djecu iz mnogočlanih porodica koje žive u skučenim prostorima u kojima dijete ne može u miru raditi zadaću. Ova škola obezbeđuje i mokri čvor za romske porodice iz opštine Novi Grad koje kod kuće nemaju uslove da održavaju ličnu higijenu. Pokrenula je i inicijativu vršnjačke podrške, koja je pokazala izvanredne rezultate u smanjenju jaza u tempu usvajanja gradiva između romske i djece iz većinske populacije. Direktorica Šarkinović se posebno ponosi partnerstvom roditelja i škole, za šta je Osnovnu školu Džemaludin Čaušević Fond otvoreno društvo BiH i nagradio. Direktorica Šarkinović navodi da pri školi djeluje Klub roditelja volontera koji svaki mjesec obezbijedi 10 stipendija. Roditelji redovno organizuju humanitarne bazare u koje su uključeni apsolutno svi. Rezultat je da sva djeca idu na sve izlete i ekskurzije koje romske porodice ne bi mogle same platiti. Direktor OŠ Aneks, Omer Begović, napominje da uposlenici njegove škole samoinicijativno i kontinuirano obezbeđuju garderobu za ugrožene učenike, te i to da škola sarađuje s nevladinim organizacijama koje na različite načine pružaju podršku najugroženijim porodicama, od obezbjeđivanja užina, stipendija, do plaćanja produženog boravka za određeni broj djece. OŠ Aneks je uspostavila saradnju i sa centrom za socijalni rad iz Lukavice kako bi imala kontrolu nad romskim porodicama koje žive na granici dva entiteta i ponekad se prijavljuju u Lukavicu u Republici Srpskoj. Riječ je o kosovskim Romima kojima uslijed izuzetno nepovoljnog socioekonomskog statusa škola posvećuju dodatnu pažnju.

Slika 4. Međunarodno priznanje za OŠ Aneks

Izvor: Arhiva OŠ Aneks

Dobre prakse OŠ Aneks prepoznate su i izvan granica naše zemlje, te je Global Education Network Europe (GENE), globalna evropska mreža ministarstava, agencija i drugih nacionalnih tijela odgovornih za podršku, finansiranje i kreiranje politika na polju globalnog obrazovanja sa sjedištem u Dablinu, Irskoj, dodijelila ovoj školi 2021. godine priznanje za kvalitet u globalnom obrazovanju. Nakon provedene procedure, OŠ Aneks Sarajevo dobila je nacionalno priznanje za kvalitetu u globalnom obrazovanju zbog aktivnosti na inkluziji učenika iz socijalno osjetljivih kategorija koje škola provodi od samog osnivanja. U obrazloženju priznanja, Global Education Network Europe navodi da je ova mreža „istinski impresionirana inicijativom škole i njenim koristima za učenike i cijelu regiju, te korištenjem inovativnih i nadahnjujućih metodologija”.

Aktivnosti koje škole samoinicijativno poduzimaju od presudnog su značaja za stepen integracije i inkluzije romske djece u obrazovni sistem, jer brojna pitanja nisu sistemski riješena. Ukoliko se škola ne zanima za romsku populaciju, ne uspostavlja i ne održava jake veze sa centrima za socijalni rad i romskim organizacijama koje djeluju na njenom području, nema angažovanog socijalnog radnika koji će izlaziti na teren, upoznavati porodice i uočavati probleme, uspjeh u integraciji i inkluziji koji su prethodno pomenute sarajevske škole ostvarile će izostati. Direktori škola uključenih u istraživanje u više su navrata naglasili, što je navedeno i u opisu ograničenja ovog istraživanja, da zajednice koje pokrivaju ove škole čine Romi koji generacijama žive na tom području i koji su, u najvećoj mjeri, neskloni migracijama. Spiskovi djece školskih obveznika su potpuni i sva su djeca uključena u obrazovni sistem. S vremenom na vrijeme se desi da neka izuzetno socijalno ugrožena porodica ode u inostranstvo, te da djeca

prekinu školovanje ili izgube nekoliko mjeseci, pa po povratku trebaju dodatnu podršku, ali u sve tri škole ovo su izolovani slučajevi.

Ipak, razgovor s nastavnim osobljem triju škola obuhvaćenih istraživanjem otkriva brojne probleme i prepreke na putu ka punoj integraciji romske djece u obrazovni proces čak i u okruženju u kojem je njihova integracija jedan od primarnih ciljeva. O ovome će detaljnije biti riječi u poglavlju III - *Rezultati istraživanja*.

Iz neformalnog razgovora s pedagogom jedne osnovne škole u Butmiru, gdje živi veći broj kosovskih Roma (grupa Roma imigranata koja živi u mnogo nepovoljnijim uslovima od onih u kojima žive domicilni sarajevski Romi) saznajemo da ova škola nema ni jednog romskog učenika. Pedagog navodi da su spiskovi djece školskih obveznika svake godine nepotpuni i neažurirani, te da mehanizmi za uključivanje djece u obrazovni sistem nisu uspostavljeni. Dalje navodi da su školu pohađale dvije romske djevojčice koje su, nakon nekog vremena, prestale dolaziti na nastavu. Škola nije poduzela nikakve korake ka utvrđivanju razloga izostanka ove djece.

Iz istraživanja se može zaključiti da je odgovornost za integraciju, a posebno za inkluziju, skoro isključivo na plećima pojedinačnih škola. Vanjska pomoć i poticaji su sporadični i kratkotrajni, a na sistemska rješenja za dugoročno podizanje kvaliteta inkluzije romske djece u obrazovne institucije još se čeka. Ovo škole čija je misija inkluzija romske manjine čini pravim pokretačima i katalizatorima promjena, ali Rome stavlja u nepovoljan položaj u kojem nemaju punu zaštitu sistema. Iako je integracija, bar u obavezno osnovno školovanje, donekle sistemski uređena, koliko će dijete zaista biti uključeno i kakav kvalitet školovanja će mu biti osiguran zavisi isključivo od samovoljnog angažmana rukovodstva i nastavnog osoblja škole koju dijete pohađa. Usljed ove neujednačenosti u kvaliteti obrazovanja koja se nudi romskoj djeci, jedno će romsko dijete imati sreću da pripada školama poput tri škole obuhvaćene istraživanjem, dok će drugo, koje živi svega nekoliko kilometara dalje, na južnoj periferiji grada, imati potpuno drugačije iskustvo u školovanju.

Ovako značajne razlike u pružanju usluge za romsku djecu kroz koju im se osiguravaju njihova osnovna prava moraju što prije biti eliminisane sistemskim rješenjima. Budućnost romske djece ne može i ne smije zavisiti od odluka pojedinaca o tome koliko će se založiti za njihovu integraciju.

2.8. Finansijska ulaganja u inkluziju Roma u KS

Integracija Roma u obrazovanje iziskuje novčana ulaganja, ali su ona upravo to – ulaganja, a ne trošak. Ona su investicije koje će, ukoliko se pravilno rasporede, dovesti do poboljšanog položaja romske populacije, njihove bolje uklopljenosti i konkurentnosti na tržištu rada, što će povećati njihovu produktivnost i, posljedično, jačati bh. društvo. Ona će, takođe, bh. društvo učiniti humanijim i pravednijim.

Ulaganja u kvalitetno obrazovanje svakog učenika služe kao protuteža manjku mogućnosti porodice i osigurava jednake šanse svima.

U procjeni stanja koju je Romski obrazovni fond proveo 2011. godine navodi se da nije bilo moguće provesti „analizu ukupnog finansiranja od institucija BiH za uključivanje djece u obrazovanje zbog nedostatka kompletnih podataka. Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke bilo je jedina institucija koja je na traženi upit dostavila podatak o finansijskim izdvajanjima koja su iznosila prosječno oko 120.000 KM godišnje u periodu 2010-2017, uz dodatnu podršku kantonalnim ministarstvima obrazovanja za nabavku besplatnih udžbenika za sve socijalno ugrožene učenike. U poređenju, Evropska unija je samo u sklopu Evropskog instrumenta za demokratiju i ljudska prava tokom 2015. i 2016. godine izdvojila oko 1.5 miliona KM za unapređenje dostupnosti obrazovanja i inkluziju romske djece u škole u BiH“ (Kali Sara, Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkluzije romske manjine, 2018: 18).

G. Nedžad Jusić, predsjednik udruženja Roma „Euro Rom“ iz Tuzle i vijećnik u Gradskom vijeću Tuzla, je u razgovoru vođenom za potrebe izrade ovog rada govorio o neefikasnoj podjeli nadležnosti i nedostatnom i neadekvatno usmjerrenom ulaganju u obrazovanje Roma u BiH: „Država BiH je najmanje uložila u obrazovanje Roma. Tačno je to da Ministarstvo za ljudska prava BiH, koje vrši koordinaciju svih aktivnosti, programa i akcionalih planova, nije nadležno za obrazovanje. S druge strane, Ministarstvo civilnih poslova BiH ima određenu ulogu u koordinaciji u domenu obrazovanja, ali, nažalost, niko ništa nije uradio po pitanju obrazovanja. Prema mojim informacijama, otkako je potpisana Dekada još 2009. godine, Ministarstvo za ljudska prava je u svom budžetu odvojilo nekih 40.000 maraka za obrazovanje i to prošle godine. Još je veći absurd to što su ta sredstva podijeljena onako kako su podijeljena. Možda je strategija same države da se Romi ne obrazuju. Dosta je finansijskih sredstava uloženo u stambeno

zbrinjavanje, zapošljavanje, zdravstvenu zaštitu i to je super, to nam treba. Mi, predstavnici Roma, smo tražili da se najveći dio novca uloži u obrazovanje Roma, jer obrazovan čovjek će se lakše integrisati u društvenu zajednicu i sam će sebi zaraditi finansijska sredstva, napraviti kuću, bit će zdravstveno osiguran“.

Manjak finansijskih ulaganja države BiH u ciljne i mjerljive pomake u domenu obrazovanja Roma i njihovu efikasniju i efektivniju inkluziju u obrazovne institucije donekle nadoknađuju programi nevladinih organizacija. Djelovanje nevladinih organizacija temelji se na isprobanim dobrim praksama, iskustvu u radu s Romima i alociranju finansijskih sredstava, te zaista daje dobre rezultate. Međutim, ova praksa nije održiva i ne pruža trajni odgovor na pitanje integracija romske djece u obrazovne institucije, jer aktivnosti NVO-a u potpunosti zavise od donatora, što ih čini privremenim. Brojne međunarodne organizacije u Bosni i Hercegovini zaslužne su za investicije u inkluziju Roma u obrazovne institucije u Bosni i Hercegovini, a posebno se izdvajaju doprinos UNICEF-a, REF-a, Save the Children i Švicarskog Caritasa u Bosni i Hercegovini.

U Okvirnom akcionom planu o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja u Bosni i Hercegovini (2018-2022), Vijeće ministara Bosne i Hercegovine „preporučilo je nadležnim ministarstvima obrazovanja entiteta/kantona (županija), Odjelu za obrazovanje Brčko Distrikta BiH i lokalnim zajednicama da uspostave programske budžete, što je u skladu sa Opštim komentarom UN-ovog Komiteta za prava djeteta broj 19 o izdvajanju sredstava iz javnog budžeta za realizaciju dječijih prava. Neophodno je uvođenje programskog budžeta za djecu u Bosni i Hercegovini kako bi se budžetska sredstva trošila u skladu s prioritetnim potrebama djece i kako bi se osigurao najbolji efekt za utrošena sredstava. Ovo ne znači i nužno povećanje sredstava već samo racionalniju preraspodjela u skladu s prioritetima – a prioritet moraju biti djeca, prvenstveno siromašna djeca kao što su romska“ (Okvirni akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja u Bosni i Hercegovini (2018-2022), 2018: 15). Iz navedenog se da zaključiti da je prepoznato da sredstva nisu optimalno raspoređena i da ovo područje zahtijeva unapređenje.

III REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Za potrebe istraživanja pod naslovom „Integracija i inkluzija Roma u obrazovni sistem Kantona Sarajevo od 2005. do 2021. godine“ provedeno je empirijsko istraživanje u četiri istraživačka pravca:

- Rasprostranjenost stereotipa o Romima među većinskom populacijom u BiH
- Inkluzija učenika romskoga porijekla iz perspektive nastavnog osoblja
- Inkluzija iz perspektive učenika i roditelja romske pripadnosti, te predstavnika romskih udruženja
- Inkluzija iz perspektive međunarodnih organizacija.

Cilj istraživanja je doprinos razvoju teorija i metoda koje se koriste u unapređenju uključenosti romske populacije u društvene tokove Bosne i Hercegovine kroz analizu jednog od ključnih vidova uključivanja – integracije u obrazovni sistem. Sva četiri segmenta istraživanja u kombinaciji pružaju iz različitih perspektiva predstavljenu, te samim tim i potpuniju sliku stepena uključenosti djece i mladih romskog porijekla u obrazovne institucije Kantona Sarajevo, kao i faktore koji uključivanje olakšavaju ili otežavaju.

Prvi dio empirijskog dijela rada činilo je prikupljanje podataka kroz upitnik koji je popunilo 167 pripadnika opšte populacije u BiH i koji je za cilj imao odrediti nivo rasprostranjenosti stereotipa i diskriminacije prema romskoj populaciji. Veoma je važno bilo utvrditi u kojoj mjeri bh. društvo diskriminiše Rome i zastupa stereotipna stajališta o svojoj najvećoj manjini, jer je diskriminacija u osnovi svakog daljeg faktora koji onemogućava ili otežava integraciju Roma u bh. društvo.

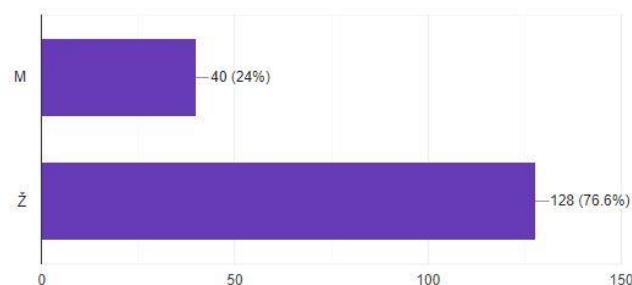
Preostala tri dijela empirijskog istraživanja za cilj su imala istražiti i opisati opšti kontekst lošeg obuhvata djece i mladih romskog porijekla u predškolskom, primarnom, sekundarnom i tercijarnom obrazovanju. Kako bi se postigao ovaj cilj, ispitano je 76 osoba (38 uposlenika škola, 36 pripadnika romske manjine, te dvije predstavnice Caritasa, organizacije koja provodi programe inkluzije djece i mladih romskog porijekla u obrazovne institucije). Sa svih 76 ispitaničica iz ova tri segmenta istraživanja vođeni su strukturirani i polustrukturirani razgovori usmjereni na otkrivanje poteškoća na putu romske djece ka punoj integraciji u škole, te

prikupljanje podataka koji omogućavaju sučeljavanje integracije i inkluzije i ukazivanje na jaz između ova dva procesa.

3.1. Rasprostranjenost stereotipa o Romima među većinskom populacijom u BiH

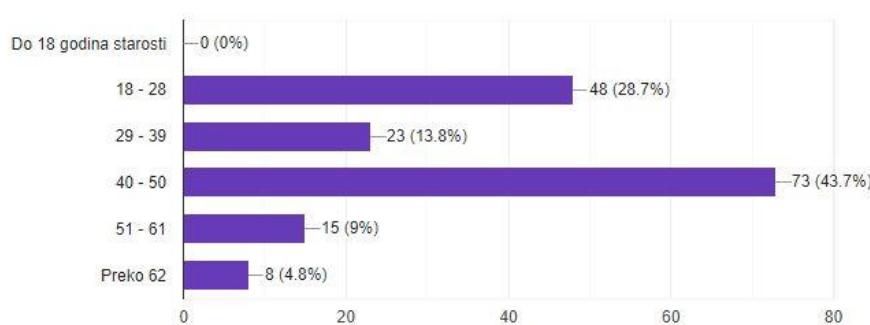
Kao što je već navedeno, prvi dio ovog istraživanja odnosi se na utvrđivanje rasprostranjenosti stereotipa o Romima među većinskom populacijom u Bosni i Hercegovini. Ovaj dio istraživanja obuhvata 167 ispitanika pripadnika većinske populacije u BiH koji su odgovorili na anketni upitnik sačinjen od 14 pitanja i tvrdnji, od kojih se većina odnosi na neke od najuvrježenijih stereotipa o Romima u našoj zemlji.

1. Spol
167 responses

U kontekstu spolne strukture, 76% ispitanika čine žene, dok ih 24% čine muškarci.

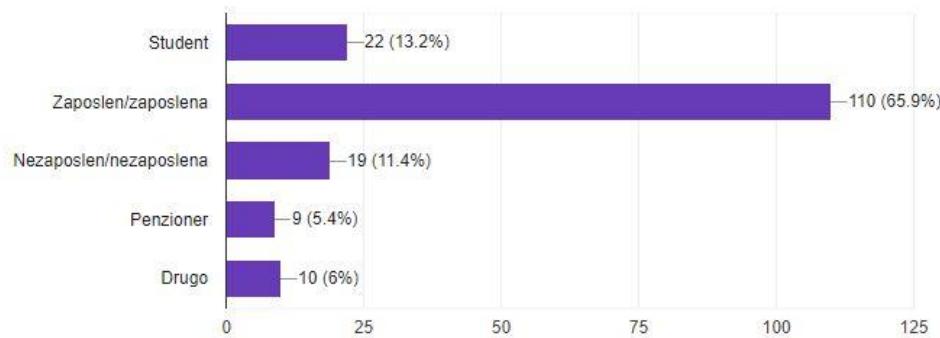
2. Starosna dob
167 responses

Kada je starosna struktura u pitanju, 28,7% ispitanika je između 18 i 28 godina starosti, 13,8% između 29 i 39 godina starosti, 43,7% između 40 i 50 godina starosti, 9% između 51 i 61 godine starosti i 4,8% ispitanika je starije od 62 godine.

3. Radni status

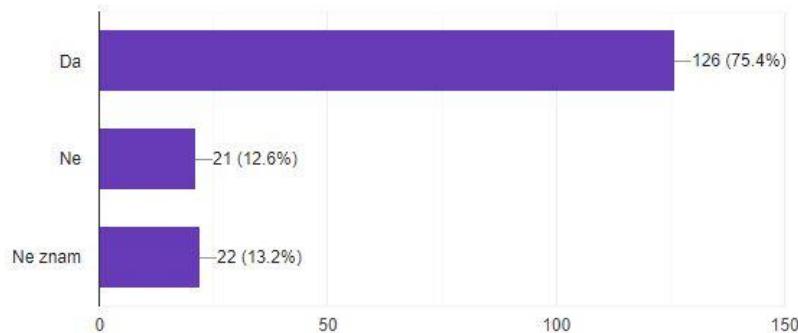
167 responses

Većina ispitanika, njih 65,9% je zaposlena, 13,2% čine studenti, 11,4% nezaposleni, 5,4% su penzioneri, a zanimanje 6% ispitanika je nepoznato.

4. Da li biste imali Roma za bliskog prijatelja?

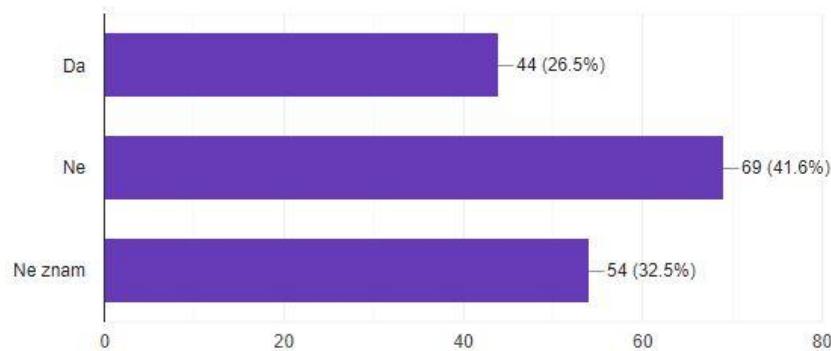
167 responses

Na pitanje da li bi imali Roma za bliskog prijatelja, 75,4% ispitanika odgovorilo je potvrđno. 12,6% ispitanika ne bi imalo Roma za bliskog prijatelja, dok ih je 13,2% neopredijeljeno.

5. Da li biste bili u romantičnoj vezi s Romom/Romkinjom?

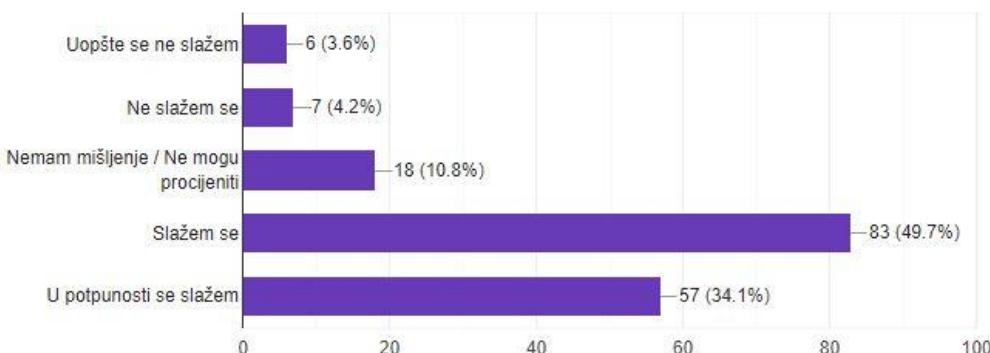
166 responses

Na pitanje da li bi bili u romantičnoj vezi s Romom/Romkinjom, samo 26,5% ispitanika odgovorilo je potvrđno. Čak 41,6% ih je odgovorilo odrično, dok je 32,5% ispitanika ostalo neodlučno.

6. Romi su diskriminisani u bh. društvu.

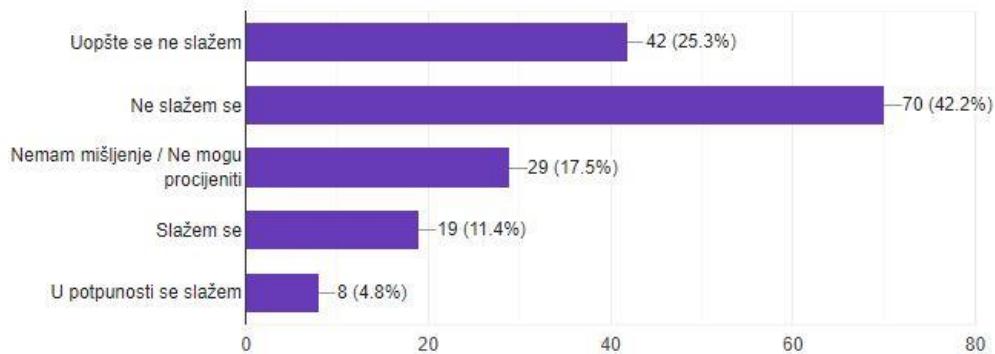
167 responses

Na pitanje da li su Romi diskriminisani u bh. društvu 83,8% ispitanika odgovorilo je da jesu (49,7% ispitanika je odgovorilo sa „slažem se“, a 34,1% s „u potpunosti se slažem“). 10,8% ispitanika je neodlučno, dok njih čak 7,8% ne smatra da je ova etnička manjina izložena diskriminaciji (4,2% ispitanika je odgovorilo da se s konstatacijom ne slaže, a 3,6% da se uopšte ne slaže).

7. Romi su siromašni zato što su lijeni.

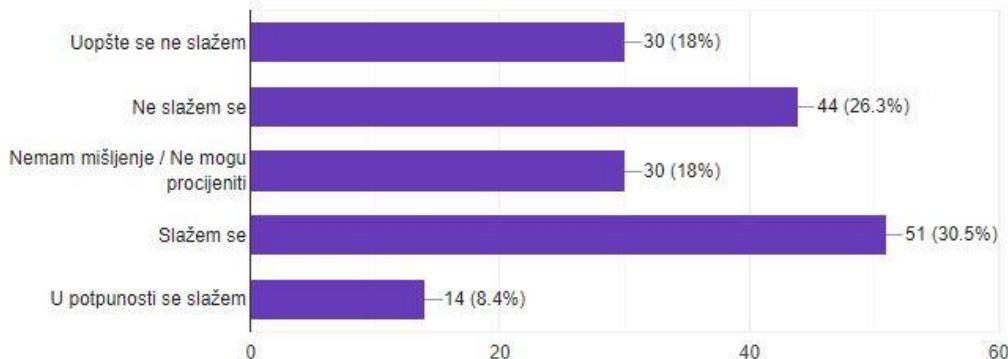
166 responses

67,5% ispitanika ne smatra da su Romi siromašni zato što su lijeni (od toga njih 42,2% se ne slaže, a 25,3% se uopšte ne slaže). 17,5% ispitanika nema mišljenje po ovom pitanju, dok 16,2% ispitanika vjeruje da iza siromaštva Roma stoji njihova lijenosť (11,4% se slaže s konstatacijom, a 4,8% se u potpunosti slaže).

8. Romi su neobrazovani zato što nedovoljno vrednuju obrazovanje.

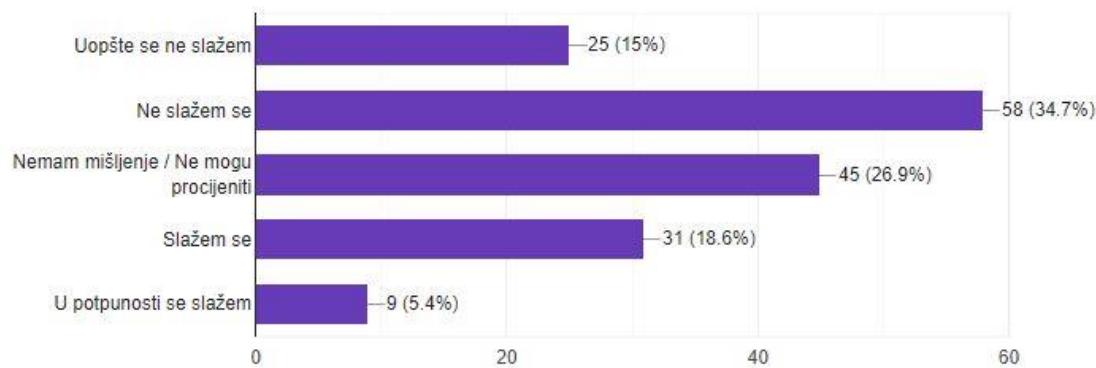
167 responses

38,9% ispitanika se slaže s tvrdnjom da su Romi neobrazovani zato što nedovoljno vrednuju obrazovanje (30,5% se slaže i 8,4% se u potpunosti slaže). 18% ispitanika nema mišljenje, dok se 34,3% ispitanika ne slaže s ovom tvrdnjom.

9. Romi se ne žele integrisati u bh. društvo, iako imaju priliku da to učine.

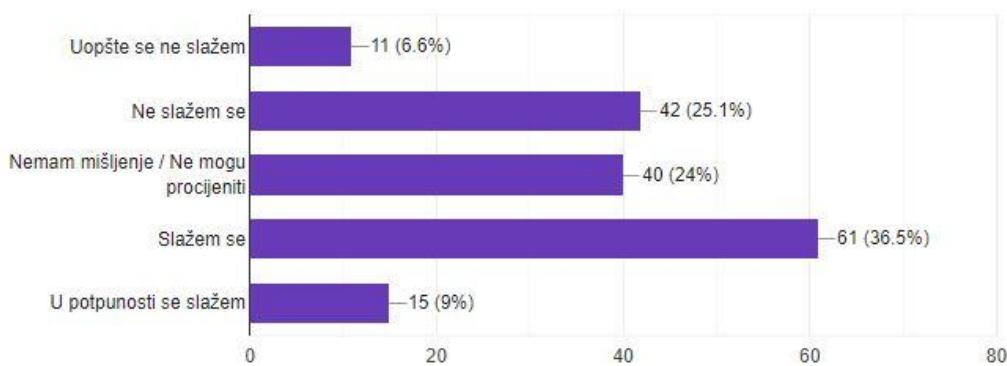
167 responses

Tvrđnja da se Romi ne žele integrisati u bosanskohercegovačko društvo, iako imaju priliku da to učine polučila je sljedeće rezultate: 49,7% ispitanika se ne slaže (15% se uopšte ne slaže, a 34,7% se ne slaže), 26,9% nema mišljenje, dok se 24% ispitanika slaže s navedenom tvrdnjom (18,6% se slaže i 5,4% se u potpunosti slaže).

10. Način na koji Romi žive je njihov izbor.

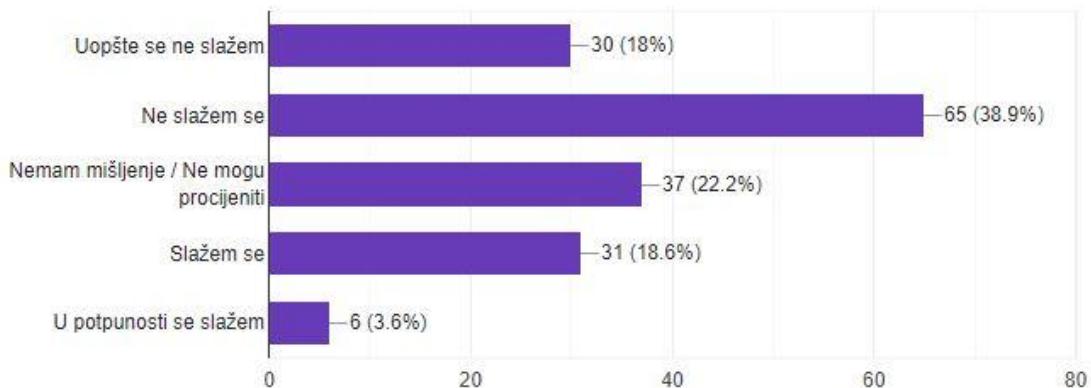
167 responses

Čak 45,5% ispitanika smatra da je način na koji Romi žive njihov izbor (9% se potpuno slaže, a 36,5% se slaže s konstatacijom). 24% ispitanika je ostalo neodlučno, dok se njih 31,7% s konstatacijom ne slaže.

11. Romi su skloniji devijantnom ponašanju nego pripadnici većinskog stanovništva u BiH.

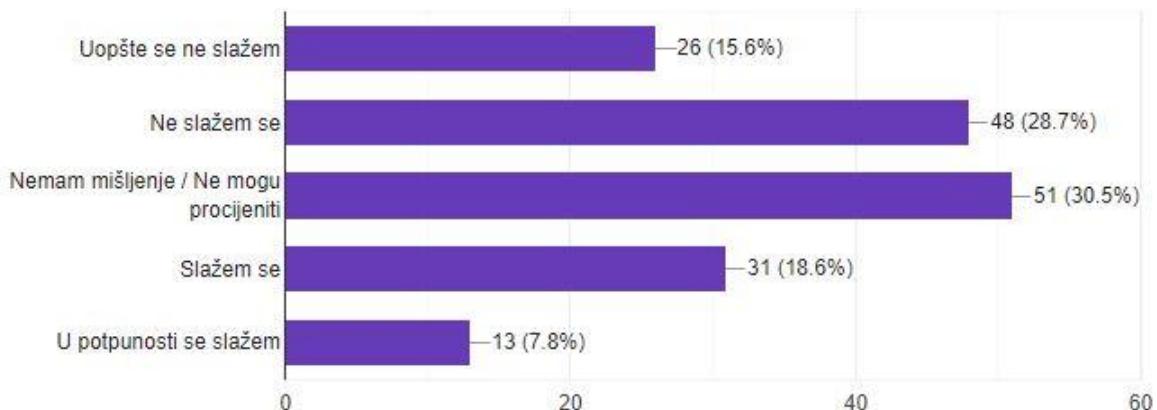
167 responses

22,2% ispitanika smatra da su Romi skloniji devijantnom ponašanju nego pripadnici većinskog stanovništva u Bosni i Hercegovini (18,6% se slaže, a 3,6% se u potpunosti slaže). Isti postotak, 22,2% ispitanika, je neodlučno, dok se 56,9% ispitanika ne slaže s ovom izjavom.

12. Romi ne cijene pomoć koju primaju.

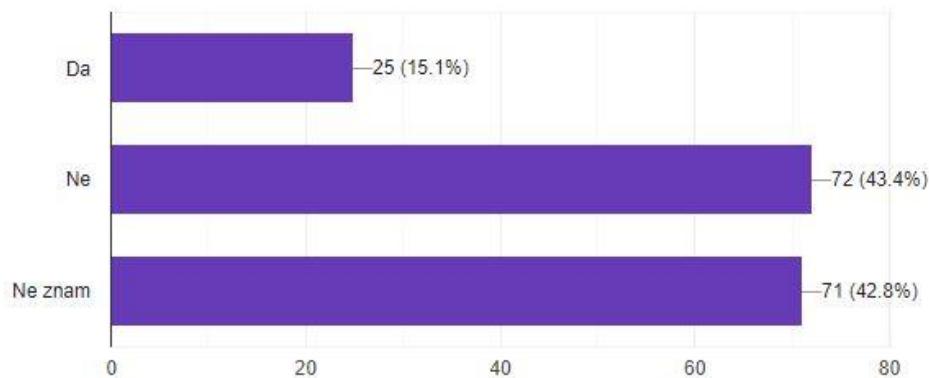
167 responses

26,4% ispitanika smatra da Romi ne cijene pomoć koju primaju (18,6% se slaže, a 7,8% se u potpunosti slaže s ovom tvrdnjom). 30,5% ispitanika nema mišljenje, a 44,3% ih se ne slaže s konstatacijom (28,7% se ne slaže, a 15,6% se uopšte ne slaže).

13. Da li biste živjeli u naselju s brojnom romskom populacijom?

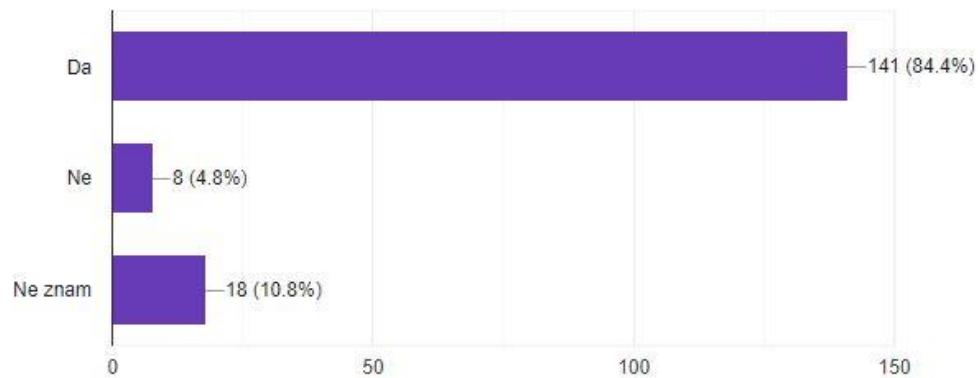
166 responses

43,4% ispitanika ne bi živjelo u naselju s brojnom romskom populacijom. 42,8% ispitanika je na ovo pitanje odgovorilo s „ne znam“. Svega 15,1% ispitanika voljno je živjeti u naselju u kojem živi značajan broj Roma.

14. Da li je potrebno da BiH uloži veće napore u integraciju Roma u društvo?

167 responses

Na pitanje da li Bosna i Hercegovina treba da uloži veće napore u integraciju Roma u društvo, 84,4% ispitanika odgovorilo je potvrđno. 10,8% ispitanika odgovorilo je s „ne znam“, dok 4,8% ispitanika smatra da država ne treba povećavati obim podrške romskoj populaciji za integraciju u naše društvo.

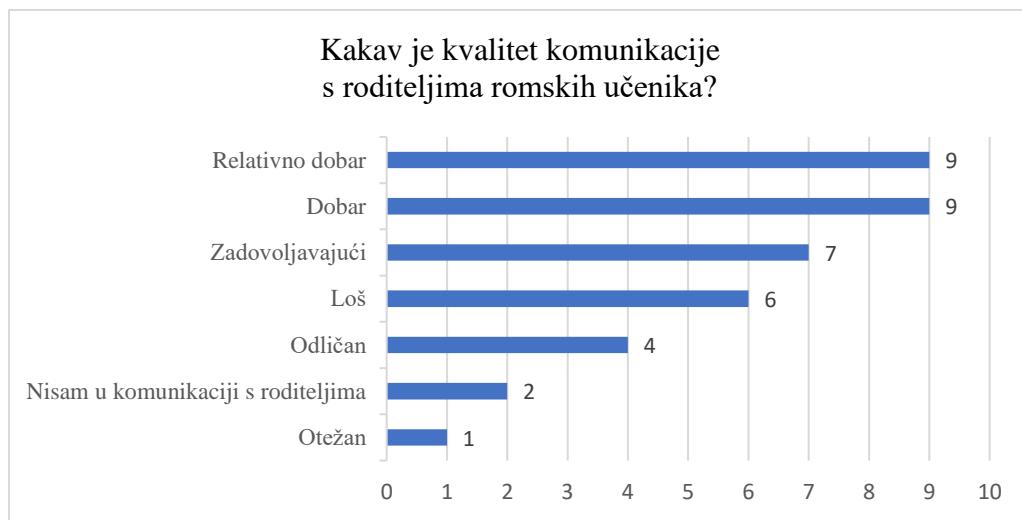
Rezultati ankete potvrdili su visoku zastupljenost stereotipa i predrasuda o Romima među većinskim stanovništvom naše zemlje. Veoma visok procent ispitanika ne bi živio u blizini Roma, ne bi se s Romima upuštao u romantični odnos, smatra da su Romi skloniji lošem ponašanju, da je način na koji žive njihov izbor, da se ne žele integrisati u društvo i da ne vrednuju obrazovanje.

3.2. Inkluzija učenika romskoga porijekla iz perspektive nastavnog osoblja

Dio istraživanju stavova nastavnog osoblja uključivao je nastavni kadar tri osnovne škole u Kantonu Sarajevo - OŠ Hasan Kikić, OŠ Džemaludin Čaušević i OŠ Aneks. Uzorak je činilo 35 učitelja i nastavnika, te tri direktora. U nastavku su kroz grafikone i narativni dio predstavljeni rezultati ovog dijela istraživanja.

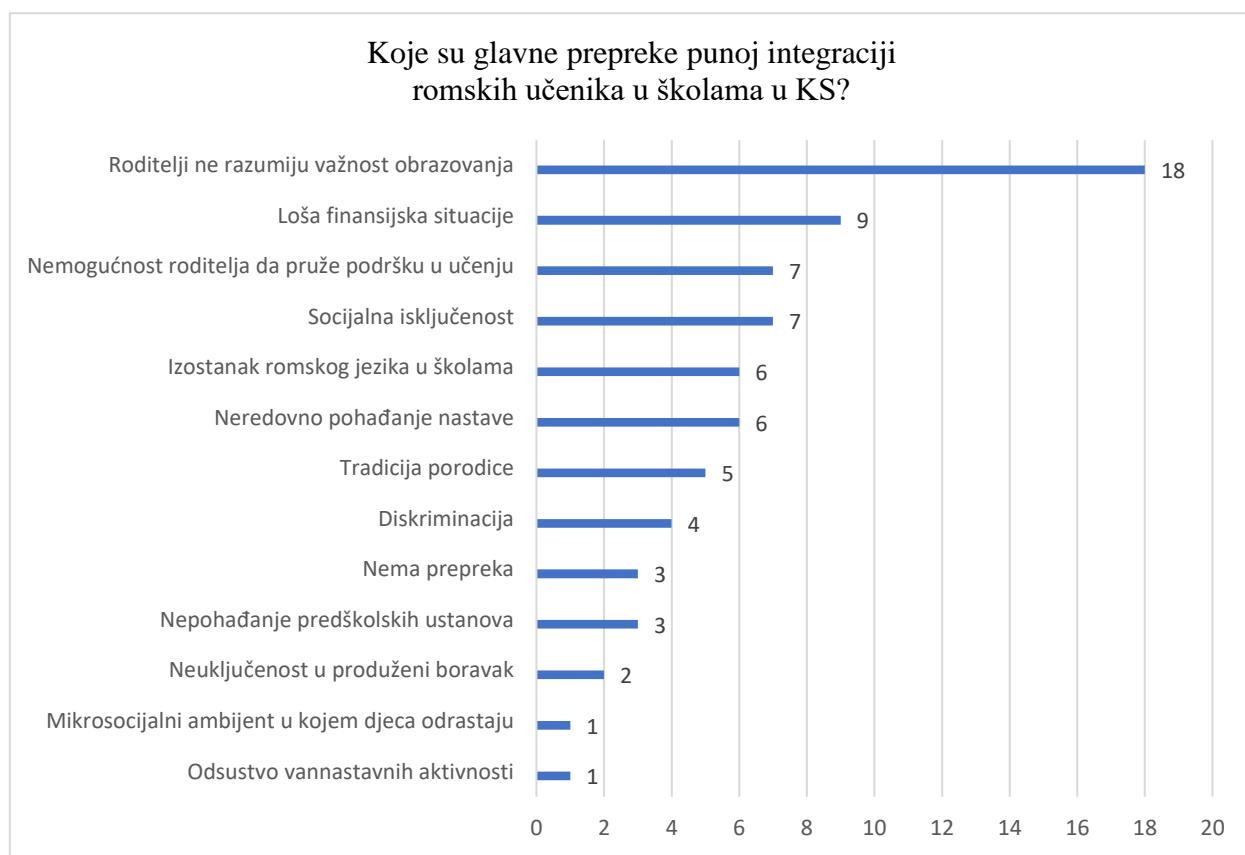
Od 38 ispitanika koji su uposleni u tri osnovne škole obuhvaćene ovim radom, njih 26, odnosno 68,4%, je svoje iskustvo u radu s romskom djecom ocijenilo kao dobro ili veoma dobro. 10 ispitanika (26,3%) je odgovorilo da je iskustvo uglavnom dobro, uz pokoju iznimku, dok su ga dvije osobe (5,2%) okarakterisale kao raznoliko.

Nastavno osoblje je nešto lošije ocijenilo kvalitet komunikacije s roditeljima svojih romskih učenika. Svega 10,5% nastavnika/direktora (4 ispitanika) izjavilo je da je komunikacija odlična, 47,4% ispitanika (18 nastavnika) okarakterisalo je kao dobru ili relativno dobru. 18,4% ispitanika (7 nastavnika) odgovorilo je da je komunikacija na zadovoljavajućem nivou, 15,8% ili šest ispitanika da je loša, 2,6% ili jedan ispitanik da je otežana, a 5,3%, odnosno dva ispitanika, da uopšte nemaju komunikaciju s roditeljima romske djece.

Kada su upitani da navedu karakteristike romskih učenika po kojima se oni razlikuju od djece iz većinske populacije, samo 14 od 38 ispitanika (36,8%) odgovorilo je da razlike nema. Preostala 24 uposlenika škola uključenih u istraživanje ili 63,2% navelo je sljedeće faktore kao najveće razlike između romske i većinske djece: neozbiljno shvatanje škole i brojne izostanke učenika, otežana uspostava radnih navika, kao i činjenica da romska djeca trebaju veću podršku nego djeca iz većinske populacije, loše predznanje, koje je rezultat nepoticajnog okruženja kod kuće i nepohađanja predškolskih ustanova, loši uslovi života, zaostajanje u grafomotorici, teže usvajanje gradiva, loše izražavanje uslijed lošeg poznavanja jezika, loš odgoj, loše higijenske navike i nizak nivo znanja.

Nastavnici i direktori iznijeli su svoje mišljenje i o faktorima koji otežavaju punu integraciju romskih učenika u škole. Ubjedljivo najčešće spominjani faktor je činjenica da roditelji romske djece ne razumiju koliko je obrazovanje važno i na koji će način promijeniti život njihovih potomaka. Ovaj stav je iznijelo 18 od 38 ispitanih nastavnika (47,4%). Ovaj se stav, međutim,

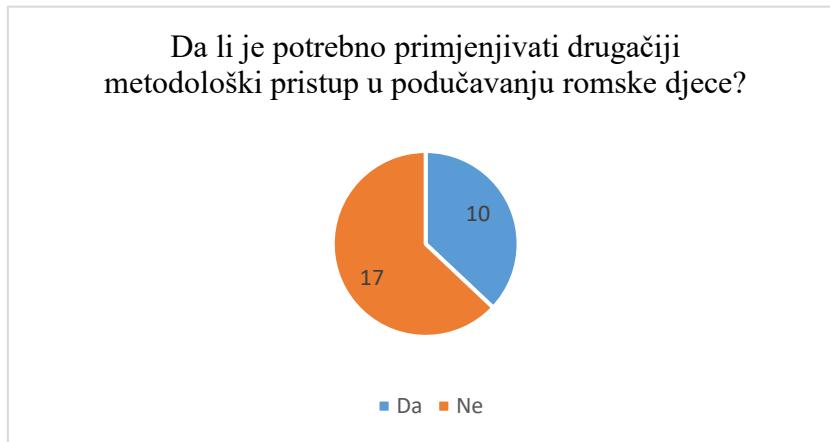
kosi sa stavovima koje su o ovom pitanju iznijeli sami Romi, o čemu će opširnije biti riječi u trećem odjeljku ovog poglavlja. Dalje se kao otežavajući faktori navode loša finansijska situacija romskih porodica, odnosno nepovoljan mikrosocijalni ambijent u kojem djeca odrastaju, nemogućnost roditelja da pruže podršku u učenju, socijalna isključenost, izostanak romskog jezika u školama, neredovnost romske djece na nastavi, romska tradicija, diskriminacija kojoj su romska djeca izložena, te nepohađanje predškolskih ustanova i posljedična nepripremljenost djece za školske obaveze. Kao znatan problem prepoznata je i neuključenost romske djece u produženi boravak, gdje bi im mogla biti pružena pomoć u izradi zadaće, gdje bi mogli razvijati radne navike, dobiti veću individualnu podršku i topli obrok. Tri su ispitanika procijenila da prepreka za punu inkluziju Roma nema.

Na koji bi se način poteškoće na koje Romi nailaze u praćenju nastave mogle ukloniti ili minimizirati?

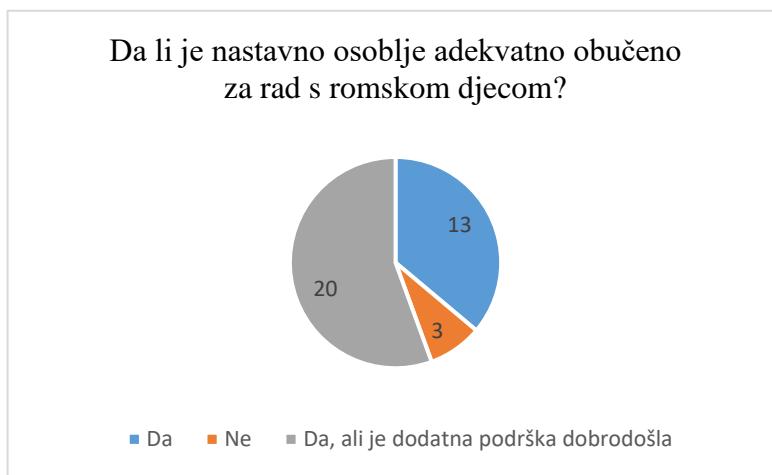

Kako predstavlja veoma vrijedan fundus iskustava i znanja o radu s Romima, nastavno osoblje zamoljeno je da iznese svoje ideje o tome kako bi se poteškoće na koje Romi nailaze u praćenju nastave mogle prevazići ili bar minimizirati. 44,7% ispitanika (njih 17) odgovorilo je da je edukacija roditelja od ključnog značaja. 28,9% (11 ispitanika) odgovorilo je da je neophodna dopunska nastava i uključivanje romske djece u vannastavne aktivnosti. 26,3% (10 ispitanika)

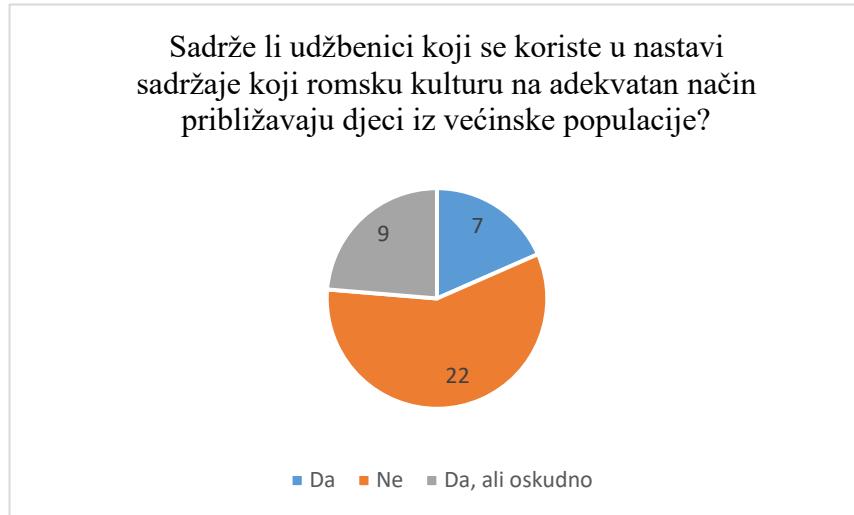
smatra da bi predškolsko obrazovanje i produženi boravak mnogo doprinijeli akademskom uspjehu romskih učenika. Dalji načini minimiziranja ili uklanjanja prepreka u nastavnom procesu na koje nailaze romska djeca uključuju: finansijski pomoć, besplatne udžbenike i pribor, redovno pohađanje nastave, uvođenje romskog jezika u škole, socijalizacija, druženje i razgovor, prilagođavanje nastave individualnim potrebama djeteta, asistent u nastavi, rješavanje statusa Roma na državnom nivou, te vršnjačka podrška.

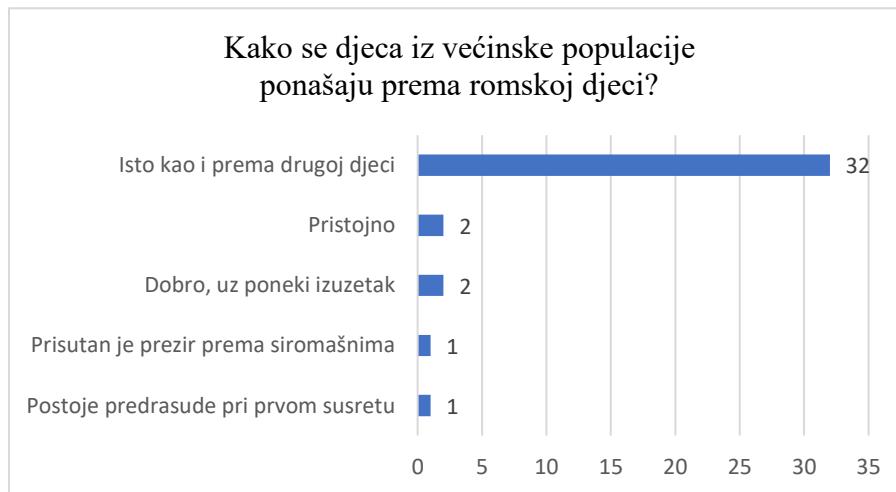
Na pitanje da li je potrebno primjenjivati drugačiji metodološki pristup u podučavanju romske djece, dio nastavnog osoblja nije pružio odgovor. Od njih 27 koji su odgovorili, 10 smatra da je takvo nešto potrebno, dok ih 17 ne dijeli to mišljenje.

36 nastavnika pružilo je odgovor na pitanje da li je nastavno osoblje adekvatno obučeno za rad s romskom djecom, od čega njih 13 (36,2%) smatra da jeste, tri (8,3%) da nije, a 20 (55,5%) da je, iako nastavnici vještine posjeduju, dodatna podrška dobrodošla.

Veoma važna tema u diskursu o inkluziji romske djece u obrazovne institucije je inkluzivnost udžbenika i kurikuluma na kojima se zasniva formalni obrazovni proces. Samo sedam od 38 ispitanika, što iznosi 18,4%, smatra da su udžbenici koji se koriste u nastavi dovoljno inkluzivni. Čak 22 ispitanika (57,9%) smatraju da oni ne sadrže dovoljno sadržaja o romskoj kulturi, dok ih je 9 (23,7%) mišljenja da su sadržaji prisutni, ali u nedovoljnem obimu i kvaliteti.

Odnos djece koja pripadaju većinskoj populaciji prema romskoj djeci velikim dijelom je ocijenjen kao izrazito dobar. 82,4% ispitanika ocijenilo je da se odnos djece jednih prema

drugima ne zasniva na etničkoj pripadnosti. Dva su ispitanika navela da se ponekad javi neki izuzetak, dok jedan ispitanik smatra da djeca iz većinske populacije imaju predrasude pri prvom susretu. Jedna je nastavnica navela da određene grupe djece pokazuju prezir prema siromašnima, bez obzira na njihovu etničku pripadnost.

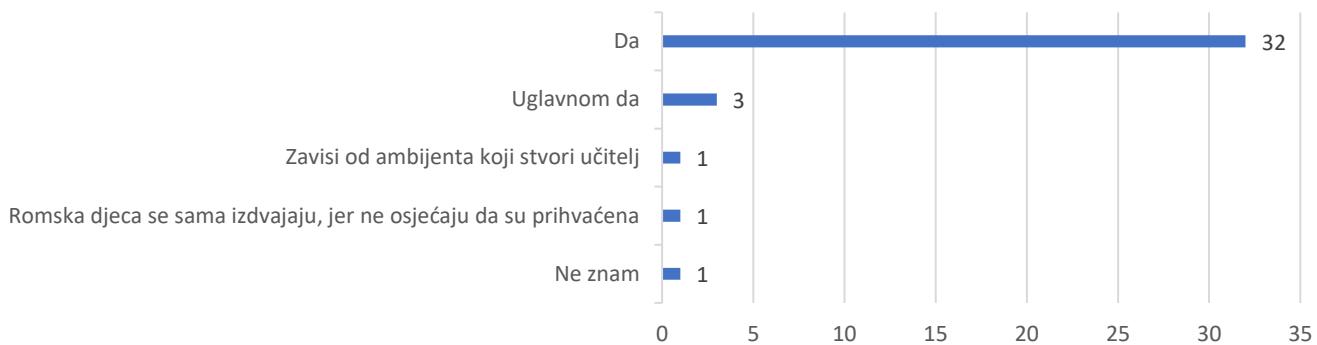

97,4% ispitanika smatra da u školi u kojoj rade diskriminacija Roma nije prisutna. Samo je jedna nastavnica mišljenja da diskriminacija postoji, ali da je u njenoj osnovi diskriminacija siromašnih koju provodi određena grupa učenika.

100% ispitanih tvrdi da u školi u kojoj rade segregacija romskih učenika nije prisutna.

Osjećaju li se romska djeca ugodno i opušteno
u kontaktu s djecom iz većinske populacije?

84,2% ispitanika smatra da se romska djeca u kontaktu s djecom iz većinske populacije osjećaju ugodno i opušteno. Tri ispitanika odgovorila su s „uglavnom da“, jedan da to kako se romska djeca osjećaju zavisi od ambijenta koji stvori učitelj, jedan ispitanik nije znao odgovor na ovo pitanje, dok je jedan opazio da se romska djeca sama izdvajaju, jer se ne osjećaju prihvaćenom. Direktor OŠ Hasan Kikić Almir Pleh navodi da su romska djeca „zaista dobro integrisana i da se svi druže, pogotovo u kasnijim razredima. Sklapaju se prijateljstva, izlazi se u grad“. On dodaje da se poneki incident desi, ali u mjeri u kojoj se dešava generalno među djecom, nezavisno od toga jesu li Romi ili ne. G. Pleh u potpunosti odbacuje da u školi na čijem je čelu ima diskriminacije, ali dodaje da slika drugdje može biti potpuno drugačija.

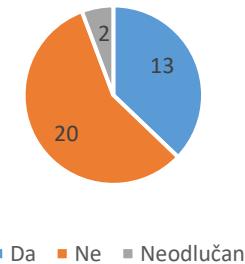
Na pitanje kako škola suzbija i prevenira diskriminaciju i segregaciju, nastavno osoblje i direktori škola ponudili su sljedeće odgovore:

- Podjednako uključivanje djece u projekte, nastavne i vannastavne aktivnosti
- Poticanje razgovora o poštivanju različitosti
- Kvalitetan odgojno-obrazovni koncept škole
- Dobro osmišljeni časovi odjeljenske zajednice
- Ravnopravan tretman, jednak pristup, jednake mogućnosti i prava

- Edukacija nastavnika, roditelja i učenika u domenu suzbijanja diskriminacije i segregacije
- Uključivanje programa UNICEF-a za suzbijanje nasilja i svakog oblika diskriminacije i segregacije
- Uključivanje programa iz oblasti socijalne inkluzije u rad s djecom (*Ne rugaj se, Krugovi prijatelja, Stop nasilju u školi, Živimo vrijednosti*).
- Stalna edukacija
- Stalni rad i zalaganje stručnog tima škole (pedagoga, socijalnog rada i direktora)
- Brojni projekti s interkulturnim aspektom
- Osiguravanje uslova za održavanje lične higijene

Nekoliko nastavnika je navelo da je nizak nivo lične higijene velika, a relativno lako ukloniva prepreka integraciji. Prema riječima nastavnog osoblja, učenici izbjegavaju kontakt s prljavom i zapuštenom djecom. Škole, stoga, Romima stavlju na raspolaganje mokri čvor za pripremu djece za školu, te im obezbeđuje higijenske potrepštine i odjeću. Ovaj je problem prisutan u Novom Sarajevu i Novom Gradu, jer određeni broj romskih porodica iz ovih opština živi u veoma lošim uslovima, bez struje i vode.

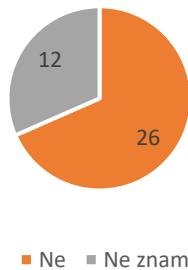
Da li su, u kontekstu akademskog uspjeha, očekivanja nastavnog osoblja od romskih učenika niža od očekivanja koja imaju od učenika iz većinske populacije?

O afirmativnoj akciji i šteti koju može prouzrokovati već smo govorili u ovom radu. U ranijim je istraživanjima primijećeno da romski učenici dospiju do viših razreda osnovne škole, a da ne znaju dobro ni pisati. Niža očekivanja od romskih učenika znače da se ne insistira na

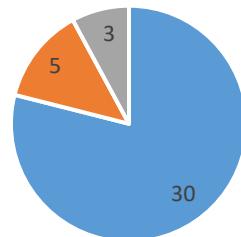
usvajanju gradiva, što je, kada postane praksa, put ka akumulaciji neznanja i produbljivanju jaza između romske i djece iz većinske populacije. 34,2% ispitanika obuhvaćenih ovim istraživanjem smatra da su očekivanja nastavnika od romskih učenika niža nego od učenika iz većinske populacije. Njih 52,6% se ne slaže da razlika postoji, dok je 5,3% ispitanika neodlučno.

Dešava li se da se romska djeca bez poteškoća u razvoju šalju u škole za djecu s posebnim potrebama samo zato što ne govore bosanski/hrvatski/srpski jezik?

U literaturi o inkluziji Roma često se nailazi na tvrdnju da se romska djeca nerijetko šalju u škole za djecu s posebnim potrebama samo na osnovu toga što ne govore jezik većinskog naroda. 68,4% ispitanika (26 od 38) odgovorilo je da ovo nije slučaj u Kantonu Sarajevo, dok ih je 31,6% (12 ispitanika) odgovorilo da ne zna da li takva praksa postoji. Gđa Beba Šarkinović, direktorica OŠ Džemaludin Čaušević, navodi da je ova praksa nekada bila izražena, ali da ne vjeruje da se to još uvijek dešava.

Da li bi, uz više finansijskih ulaganja, vaša škola mogla unaprijediti školovanje i akademski uspjeh romske djece?

Pružanje adekvatne podrške djeci iz socijalno ugroženih porodica i osiguravanje inkluzije u školama sa znatnim procentom polaznika koji pripadaju manjinskoj populaciji i imaju specifične potrebe nedvojbeno iziskuje određena materijalna sredstva, pa iznenađuje činjenica da je čak 13.1% ispitanika odgovorilo da njihova škola ne bi mogla unaprijediti školovanje i akademski uspjeh romske djece uz više finansijskih ulaganja. 79% ispitanika smatra da bi dodatna finansijska pomoć školama rezultirala unapređenjem školovanja. 7,9% ispitanika smatra da se u inkluziju već mnogo ulaže.

Iz razgovora s direktorima triju škola obuhvaćenih istraživanjem saznajemo da škole uslijed manjka finansijskih sredstava nisu u stanju ponuditi produženi boravak djeci koja bi od njega imala veliku korist. Postoje izolovane i vremenski ograničene inicijative međunarodnih organizacija kojima se određenom broju djece s vremena na vrijeme osigura produženi boravak, ali bi dodatna budžetska izdvajanja mogla pružiti sistemsko rješenje pitanja produženog boravka za djecu iz socijalno ugroženih kategorija. Sredstva, prema riječima vodstva škola, izostaju i kada je u pitanju uvođenje romskog jezika kao kursa ili izbornog predmeta. Dodatna sredstva mogla bi se usmjeriti i u povećan obim instruktivne nastave, radionice, stipendije, dodatnu obuku nastavnog osoblja, pribavljanje knjiga na romskom jeziku, pomagala u nastavi i slično. Brojne su ideje kojima bi se integracija romskih učenika digla na viši nivo, a za koje nedostaje stalan i stabilan izvor sredstava.

Još jedan iznenađujući podatak do kojeg se došlo u okviru ovog istraživanja jeste činjenica da čak 13,1% ispitanika ne smatra da bi bilo korisno u školama ponuditi kurs romskog jezika. Jedan ispitanik je po ovom pitanju neodlučan, dok je jedan izjavio da o ovome nije razmišljao. 81,6% ispitanika, srećom, uviđa potrebu uvođenja romskog jezika u škole.

Obezbjedivanje učenja manjinskih jezika i sadržaja na manjinskim jezicima nije samo dobra volja škola, nego zakonska obaveza naše zemlje. U Članu 14 Zakona o zaštiti prava nacionalnih manjina u BiH navodi se sljedeće: „Neovisno o broju pripadnika nacionalne manjine, entiteti i kantoni obavezni su osigurati da pripadnici nacionalne manjine, ako to zahtijevaju, mogu učiti svoj jezik, književnost, istoriju i kulturu na jeziku manjine kojoj pripadaju, kao dodatnu nastavu. Radi ostvarivanja prava iz prethodnog stava, vlasti entiteta, kantona, gradova i opština obavezne su osigurati finansijska sredstva, sredstva za osposobljavanje nastavnika koji će izvoditi nastavu na jeziku nacionalne manjine, osigurati prostor i druge uslove za izvođenje dopunske nastave i štampanje udžbenika na jezicima nacionalnih manjina“.

Koristi od uvođenje romskog jezika u škole koje pohađaju Romi su višestruke. Osim doprinosa očuvanju jezika koji u Kantonu Sarajevo polako izumire, njegovanje jezika i tradicije manjine u školskom okruženju znatno bi uticalo na samopoštovanje i samopouzdanje romske djece. Više je nastavnika navelo da se djeca često stide govoriti romskim jezikom. Prisustvo ovog jezika u školskim planovima i programima dalo bi Romima osjećaj uvažavanja i ravnopravnosti. Jedna je nastavnica napomenula da bi u kurs romskog jezika bilo korisno uključiti i djecu iz većinske populacije. Učenje jezika i upoznavanje s romskom kulturom istovremeno je i učenje o diverzitetu i ravnopravnosti i doprinijelo bi suzbijanju predrasuda.

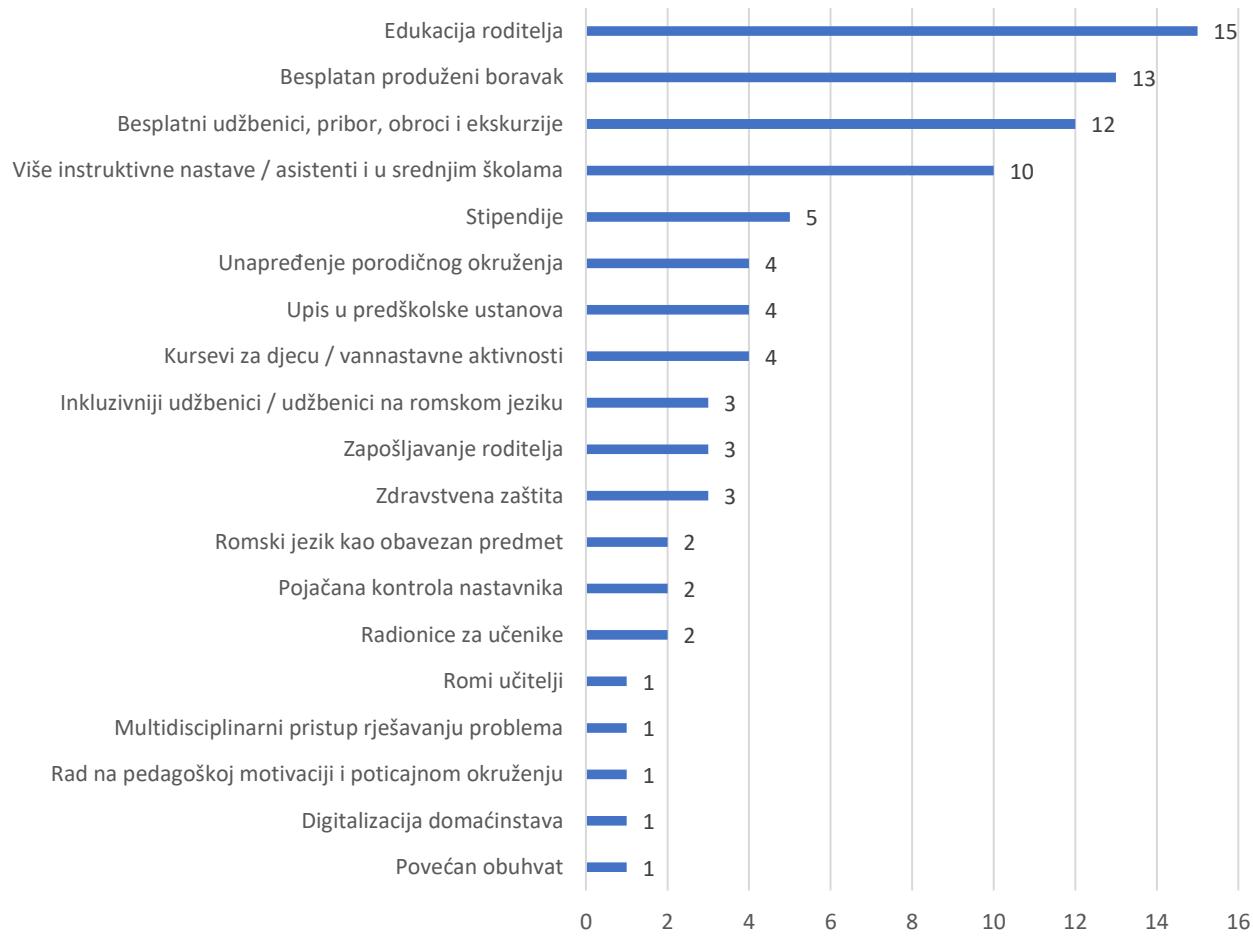
O uvođenju romskog jezika, g. Almir Pleh, direktor OŠ Hasan Kikić u sarajevskom naselju Gorica kaže: „Ja bih najsretniji bio da možemo angažovati i uključiti bar kao izborni predmet ili kao neki fakultativni predmet romski jezik i romsku kulturu. Čak smo mi prošle školske godine, prije pandemije kada je sve stalo, razgovarali o uvođenju romskog jezika ili bar kursa romskog jezika u našoj školi, prvenstveno za romsku djecu, ali i za svu djecu koja žele da ga pohađaju. A onda smo na holu škole, po hodnicima, pred kabinetima, postavljali riječi koje se najčešće koriste i na romskom i na bosanskom jeziku, od pozdrava, nekih osnovnih pojmoveva koji se najčešće koriste, da ga bar na taj način malo uvedemo. Porazno je to što, a to je potvrdio i g. Dervo Sejdić (direktor romske organizacije Kali Sara, op.a.), sada romska djeca ne znaju romski

jezik. Ima ih dosta koji ne znaju romski jezik“. Gđa Beba Šarkinović, direktorica OŠ Džemaludin Čaušević iz Švrakinog Sela, navodi da škola ne može na svoju ruku uvesti romski jezik, jer nema finansijska sredstva potrebna za tako opsežan korak, kao ni zeleno svjetlo ministarstva obrazovanja. Gđa Šarkinović dodaje da još niko nije pokrenuo tu priču, iako je zakon prema kojem je to obaveza Bosne i Hercegovine usvojen.

Kao razlog za odlaganje uvođenja romskog jezika u škole u vidu kursa ili izbornog predmeta često se spominje manjak pisanih tragova o ovom jeziku, činjenica da ne postoji jedan standardni romski jezik, kao i manjak Roma kvalifikovanih za podučavanje. Međutim, kako saznajemo od g. Nedžada Jusića, predsjednika udruženja Roma „Euro Rom“ iz Tuzle i vijećnika u Gradskom vijeću Tuzle, ovakve inicijative stigle su znatno dalje u Tuzlanskom nego u Kantonu Sarajevu, te nastavni plan i program za ovaj predmet već postoji. G. Jusić kaže: „Romski predstavnici su pokrenuli inicijativu i idemo prema tome da se romski jezik s elementima nacionalne kulture uvede kao izborni predmet u osnovne škole. Na području Tuzlanskog kantona kroz udruženje Euro Rom i projekt koji su finansirali Fond otvoreno društvo BiH i grad Tuzla, pripremili smo nastavni plan i program za romski jezik. Ministar obrazovanja TK formiralo je radnu grupu koja je imala zadatku da pripremi taj plan i program. I on je pripremljen. Tu je bio i predstavnik Pedagoškog zavoda i sve to već godinu dana stoji u ladici. Na drugim kantonima mislim da te inicijative još nisu pokrenute. Mislim da su na Rektorskoj konferenciji BiH rektori dali saglasnost, preporuku da se otvori katedra za romanologiju pri Univerzitetu u Sarajevu. Hoće li biti, ne znam“. Na osnovu izjave g. Jusića da se zaključiti da je nastavni plan i program za ovaj predmet moguće sačiniti, tj. da on već postoji, ali da izostaje volja nadležnih institucija da se predmet u škole i uvede.

Kako provođenje zakona o pravu manjina po pitanju učenja jezika manjine kojoj osoba pripada u okviru redovnog obrazovanja izgleda u praksi možemo vidjeti na primjeru Švedske. Tamošnje škole osiguravaju maternji jezik kao dodatni predmet u svojim školama svim pripadnicima manjina čak i kada je riječ o samo jednom polazniku. Obuku ne drži nužno nastavnik jezika, ali je poželjno da osoba koja podučava ima određeno iskustvo u radu s djecom i mladima. Na ovaj se način prevazilazi problem manjka kvalifikovanog nastavnog kadra s kojim se Kanton Sarajevo suočava kada je uvođenje romskog jezika kao izbornog predmeta ili kursa u pitanju.

Šta bi unaprijedilo integraciju i akademski uspjeh romske djece u školama Kantona Sarajevo?

Posljednje pitanje za nastavno osoblje glasilo je: Šta bi unaprijedilo integraciju i akademski uspjeh romske djece u školama Kantona Sarajevo?

Edukacija roditelja je opet bila najčešće spominjani faktor. Još jedna promjena koja bi, prema mišljenju nastavnog osoblja donijela unapređenje nastavnog procesa je besplatan produženi boravak, kao i kursevi i radionice za djecu, tj. brojnije vannastavne aktivnosti. Slijedi obezbjeđivanje besplatnih udžbenika, pribora, obroka i ekskurzija, više instruktivne nastave za djecu koja sporije savladavaju gradivo, ali i za nadarenu djecu, kako bi ona postigla svoj puni potencijal. Nastavnici su spomenuli i uvođenje asistenta u nastavi, prakse koja se pokazala veoma dobrom u osnovnim, i u srednje škole. Stipendije, unapređenja porodičnog okruženja, zdravstvena zaštita, zapošljavanje roditelja, odnosno multidisciplinarni pristup rješavanju problema, takođe su prepoznati kao važne stavke. Inkluzivniji udžbenici i udžbenici na romskom jeziku, te romski kao obavezan predmet takođe bi, prema mišljenju nastavnika, unaprijedili inkluziju romske djece. Dva nastavnika smatraju da je za bolju inkluziju i poboljšanje akademskog uspjeha romske djece potrebna pojačana kontrola učitelja i nastavnika. Jedan nastavnik smatra da bi učitelji i nastavnici Romi mnogo doprinijeli motivaciji i inkluziji romske djece. Nastavnici su još naveli rad na pedagoškoj motivaciji i poticajnom okruženju, digitalizaciju domaćinstava i, svakako, povećan obuhvat, tj. povećanu integraciju romske djece kao prvi korak ka inkluziji.

3.3. Inkluzija iz perspektive učenika i roditelja romske pripadnosti, te predstavnika romskih udruženja

O diskriminaciji djece i mladih romskog porijekla u obrazovnom sistemu, odnosno stepenu njihove integracije i inkluzije, ne možemo govoriti bez uvida u ovu temu iz perspektive Roma.

U okviru ovog istraživanja obavljeni su razgovori s odraslim članovima osam romskih porodica (ukupno 10 osoba iz osam domaćinstava - šest majki, dvije bake i dva oca). Dalje, razgovarano je sa šestero djece polaznika osnovnog obrazovanja, četrnaest Roma koji pohađaju ili su završili srednju školu, te dvije Romkinje studentice na Univerzitetu u Sarajevu. Uvid u problematiku Roma iz perspektive samih Roma postignut je i kroz razgovore s tri predsjednika romskih udruženja u BiH, g. Muharemom Tahirovićem iz udruženja Roma „Život Roma“ iz

Sarajeva, g. Mujom Fafulićem iz udruženja „Romalen“ iz Kakanja, te g. Nedžadom Jusićem, osnivačem i predsjednikom udruženja Roma „Euro Rom“ iz Tuzle i vijećnikom Gradskog vijeća Tuzla. Razgovor je obavljen i s jednim Rom-medijatorom, g. Junuzom Husićem. I jedna od intervjuisanih studentica je dvije godine radila kao Rom-medijator u OŠ Hasan Kikić u okviru projekta Caritasa Švicarske u BiH. Intervjuisano je ukupno 36 Roma.

Anketa o rasprostranjenosti stereotipa i predrasuda o Romima koja je provedena među većinskom populacijom pokazala je, između ostalog, da čak 38,9% ispitanika (uzorak je iznosio 167 ispitanika) smatra da su Romi neobrazovani zato što nedovoljno vrednuju obrazovanje. Rezultati dijela istraživanja unutar kojeg su obavljeni razgovori s Romima daju potpuno drugačiju sliku. Svi ispitanici Romi izjavili su da je veoma važno da se romska djeca obrazuju. Ovo mišljenje zastupaju i naglašavaju apsolutno svi, od polaznika osnovnog i srednjeg obrazovanja, intevjuisanih studentica, svih romskih roditelja, kao i predsjednika romskih udruženja i Rom-medijatora.

I predstavnici Roma i sami Romi govore o prilično velikim razlikama između različitih grupa Roma. Neke su prilično dobro integrisane u bh. društvo, dok su neke potpuno izolovane i zatvorene. Većina sarajevskih Roma ne živi nomadskim načinom života, što olakšava napore usmjerene ka integraciji. Sami Romi grupe Roma pristiglih s Kosova koje mnogo migriraju, sklone su prosjačenju i zanemarivanju obaveze slanja djece u osnovnu školu nazivaju kosovskim Romima i nerijetko pogrdno „uličarima“. Romi tvrde da loš glas o njima kao o roditeljima kojima je važnije da djeca prose i donose im novac nego da idu u školu potiče upravo iz prakse rasprostranjene među malobrojnim kosovskim Romima, te negoduju zbog loše reputacije koju im ovo donosi.

O svojoj velikoj želji da djecu šalje u školu govorio je i otac jedine romske porodice do koje se u okviru ovog istraživanja došlo, a u kojoj žive djeca školskog uzrasta koja nisu uključena u obrazovni sistem. Riječ je o kosovskim Romima sa stalnom adresom u sarajevskoj opštini Novi Grad. Porodicu čine otac, dvije žene (jedna zakonska i jedna nevjenčana), te 21 dijete uzrasta između 8 mjeseci i 26 godina. Starija djeca već imaju svoju djecu, tako da u jednom domaćinstvu živi 36 članova porodice. U razgovoru vođenom za potrebe ovog rada, direktor OŠ Aneks, koju bi djeca trebalo da pohađaju, govorio je o ovoj porodici i teškoćama na koje škola nailazi u uključivanju djece u nastavu. Otac je objasnio da do nedavno porodica nije imala mokri čvor, te

da su djeca koja su tada pohađala nastavu bila izrazito neuredna i neugodnog mirisa, uslijed čega nisu bila prihvaćena. Majka ih je potom odvela u Njemačku, a nakon povratka ih više nisu upisivali u školu. Otac tvrdi da želi da mu se djeca obrazuju, ali da nema sredstava da ih u školu šalje uredne i da im kupuje sve što je za nastavu potrebno. Bez obzira na to da li se otac zaista trudi da školuje djecu ili ne, sve upućuje na to da su socijalne službe u slučaju ove djece zakazale i da mehanizmi osiguravanja prava na obrazovanje svakom djetetu ne djeluju. Odluka o tome da li će djeca pohađati osnovnu školu ne može ležati na roditelju, a slučaj ove porodice pokazuje da je tako.

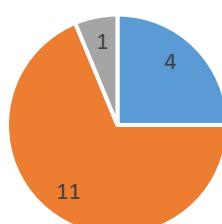
Iz razgovora sa šestero Roma osnovaca saznajemo da veoma vole ići u školu i da su svi, i djeca i učitelji i nastavnici, dobri prema njima. Svi imaju podršku pri izradi zadaće i roditelji ih potiču na učenje. Važnost pohađanja škole im je potpuno jasna i svi već znaju šta žele biti kad porastu. Važno je naglasiti da su sva ispitana djeca nastanjena u naselju Gorica u sarajevskoj opštini Centar, te da su i njihovi roditelji išli u osnovnu školu, iako je nisu svi završili.

Intevjuisano je i 14 polaznika sekundarnog i dvije polaznice tercijarnog obrazovanja (jedna ispitаница је дипломирала на Одсјеку за социјални рад Факултета политичких наука Универзитета у Сарајеву, а друга пohađa drugu godinu Fakulteta za kriminalistiku Univerziteta u Sarajevu).

Govoreći o razlici u iskustvima između primarnog, sekundarnog i tercijarnog stepena obrazovanja, tri ispitanika su navela da se diskriminacija s rastom stepena obrazovanja smanjivala, a osjećaj pripadnosti i prihvaćenosti povećavao. Dvije polaznice tercijarnog obrazovanja kažu da na fakultetu nikad nisu osjetile nikakvu razliku u odnosu na studente iz većinske populacije. Jedna ispitаница је izjavila da je za nju najteži period obrazovanja bio početak osnovne škole. Bila je jedina Romkinja u razredu i zbog činjenice da je tamnoputija od ostalih osjećala se drugačijom i neukopljenom. Ovaj se osjećaj iz godine u godinu gubio.

U nastavku je grafički prikaz ostalih podataka prikupljenih tokom ovih intervjuja.

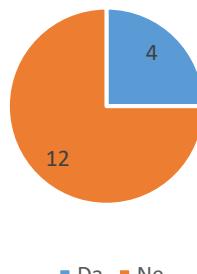
Da li ste ikada bili izloženi diskriminaciji
od strane ostalih učenika?

25% ispitanika je tokom školovanja bilo izloženo diskriminaciji koja je dolazila od učenika iz većinske populacije. 68,8% ispitanika nije bilo izloženo diskriminaciji, a 6,2% je bilo izloženo diskriminaciji samo u šali.

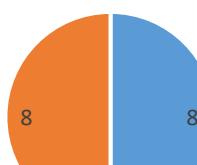
Važno je napomenuti da je diskriminacija, vrlo vjerovatno, prisutnija u većoj mjeri od one koju diskriminisani subjekt percipira. Postoji i prikrivena diskriminacija koja, uslijed činjenice da je najčešće suptilna i nemanjerna, često prođe nezapažena.

Da li ste ikada bili izloženi diskriminaciji od strane nastavnika, bilo da su oni svog diskriminatornog ponašanja bili svjesni ili ne?

75% ispitanika nikad nije osjetilo da ih nastavno osoblje diskriminiše, dok je 25% ispitanika bilo žrtva diskriminacije nastavnog osoblja. I ovaj je procent zasigurno veći ukoliko se u obzir uzmu prikrivena i pozitivna diskriminacija, odnosno afirmativna akcija, o kojoj je već bilo riječi u prethodnim poglavljima.

Smatrajte li da su očekivanja nastavnika od romskih učenika niža od očekivanja koja imaju od učenika iz većinske populacije?

Mišljenja ispitanika o tome da li nastavnici imaju niža očekivanja od romskih učenika su podijeljena. Njih 50% je izjavilo da imaju, dok isti procent misli da nastavnici isto očekuju od svih učenika.

50% ispitanika smatra da se djeca iz većinske populacije slabo upoznaju s romskom kulturom tokom školovanja. 31,2% ispitanika smatra da se s romskom kulturom neromska djeca nikako ne upoznaju, njih 12,6% smatra da se upoznaju sasvim dovoljno, dok je jedan ispitanik (6,2%) izjavio da se neromska djeca s romskom kulturom danas tokom školovanja upoznaju više nego ranije. Jedna ispitanica je naglasila da se stanje u ovom domenu znatno popravilo kao rezultat većeg angažmana i saradnji romskih udruženja s državnim institucijama.

Postoje li u udžbenicima sadržaji o romskoj kulturi (istorija, jezik, muzika)? Ukoliko ne, smamate li da bi uključivanje ovakvih sadržaja poboljšalo integraciju romskih učenika i doprinijelo smanjenju predrasuda?

Samo jedan ispitanik smatra da udžbenici sadrže dostatan sadržaj o romskoj kulturi. Njih 56,2% smatra da sadržaja o Romima u udžbenicima nema. 25% ispitanika smatra da su sadržaji oskudni, dok njih 12,5% smatra da postojeći sadržaji Rome predstavljaju stereotipno i negativno. Dva ispitanika vjeruju da bi veća zastupljenost Roma u školskim udžbenicima doprinijela većem stepenu inkluzije, jer bi se opšta populacija upoznala s načinom na koji Romi žive. Isti broj ispitanika ne vjeruje da bi to išta promijenilo.

Veoma je neočekivana spoznaja da čak 50% ispitanih romskih školaraca ne smatra da bi uvođenje romskog jezika u škole bilo od koristi. Kao razloge navode činjenicu da niko ne pokazuje interes za taj jezik, da postoji više dijalekata romskog jezika i da nije jasno koji bi se podučavao, da bi se Romi na tim časovima neugodno osjećali, jer zbog stida nerado govore

romskim jezikom. Neki misle da je srednja škola dovoljno teška i da nema potrebe da se nameću dodatne obaveze.

Romska djeca koja su iskazala protivljenje uvođenju romskog jezika u škole potvrđuju koliko je svijest o romskom identitetu u romskoj populaciji na niskom nivou. Jezik jednog naroda ili etničke grupe ono je što je drži na okupu i što je čini jedinstvenom u odnosu na druge narode ili etničke grupe. Gubljenje interesa za romski jezik među mladim Romima potrebno je što prije spriječiti kako bi se spriječila asimilacija romske populacije i romska kultura održala živom. Uključivanje romskog jezika u bh. obrazovni sistem dat će tom jeziku na važnosti, što će promijeniti stav koji prema njemu ima sve više romske djece.

Mladi Romi su sljedeće stavke identifikovali kao prepreke uspješnijoj inkluziji Roma u obrazovne institucije Kantona Sarajevo:

- Loši uslovi za školovanje / loša finansijska situacija u porodici
- Diskriminacija
- Sama činjenica da se Romi svrstavaju u red onih kojima je potrebna inkluzivna nastava
- Manjak volje i zainteresovanosti za školu među Romima
- Needuciranost nastavnika
- Manjak podrške nastavnika
- Neadekvatan pristup obrazovanju
- Niska očekivanja od romske djece
- Pozitivna diskriminacija
- Segregacija
- Nezainteresovanost institucija za angažovanje Rom-medijatora i većeg broja asistenata u nastavi
- Needukovanje romskih roditelja o važnosti obrazovanja
- Neinformisanost romskih roditelja
- Manjak podrške kod kuće
- Prerano stupanje u brak
- Odbacivanje romske kulture
- Udaljenost škola od romskih naselja

Isto je pitanje u drugom dijelu istraživanja bilo postavljeno nastavnom osoblju triju sarajevskih škola. Brojne se stavke preklapaju i obje strane u nastavnom procesu su ih pravilno identifikovale kao smetnje.

Romski učenici smatraju da bi sljedeće stavke doprinijele uspješnijoj integraciji Roma u obrazovne ustanove:

- Obezbijediti romskoj djeci sve potrebno za školovanje (odjeća, obuća, knjige, užina, prevoz)
- Uvođenje posebnih nagrada za odlikaše
- Više dopunske nastave i vannastavnih aktivnosti
- Otvaranje romskog omladinskog centra
- Stipendije
- Posebna škola za Roma u kojoj ne bi bilo diskriminacije
- Povećanje zainteresovanosti društva za Rome / podizanje svijesti o romskoj populaciji
- Eliminacija mržnje
- Građenje samopouzdanja Roma
- Obuka roditelja Roma kako bi davali više pažnje i podrške svojoj djeci
- Uključenje psihologa u rad s Romima / razgovori
- Edukacija djevojčica o maloljetnim brakovima
- Podizanje svijesti o važnosti obrazovanja
- Više asistenata u nastavi
- Poboljšanje kvaliteta informisanja
- Poboljšanje pristupa školama
- Jednostavniji pristup programima i generalno učešću u obrazovnom sistemu

Intervjuisani predstavnici Roma najviše zamjerki upućuju odsustvu sistemskih rješenja kojima bi se unaprijedila inkluzija romske djece u obrazovanje, manjku volje vodećih struktura da naprave korjenite promjene, kao i neadekvatnoj i netransparentnoj alokaciji sredstava. G. Mujo Fafulić iz udruženja Roma „Romalen“ se posebno osvrnuo na izuzetno nizak obuhvat romske djece u obdaništima, kao i na još uvijek veoma izraženu diskriminaciju romske djece. On navodi da je u Vitezu postojala ideja da se za romske predškolce koji su morali proći obaveznu pripremu za školu osnuje posebno odjeljenje kako se ne bi miješali s neromskom djecom, te da

se nakon intervencije romskog nevladinog sektora i medijskog pritiska od ove ideje odustalo. G. Jusić, predsjednik udruženja Roma „Euro Rom“ i vijećnik u Gradskom vijeću Tuzla, smatra da se obrazovanje Roma kreće uzlaznom putanjom, ali da je neophodno pojačati aktivnosti usmjerene ka direktnijoj podršci učenicima, ka konkretnim aktivnostima kakve su rad s učenicima i njihovim roditeljima, a ne samo ka kreiranju dokumenata i strategija *pro forme*. G. Tahirović, predsjednika udruženja „Život Roma“, takođe kao problem ističe nedostatak volje vladajućih struktura da naprave značajnije promjene, kao i izraženu diskriminaciju kojoj su Romi izloženi, koja ima detrimentalne posljedice, a koju je, u velikom broju slučajeva, veoma teško dokazati.

Svi intervjuisani predstavnici Roma slažu se sa činjenicom da nivo obrazovanja romske populacije i svjesnosti o važnosti obrazovanja rastu, kao i da ovaj rast može biti unaprijeđen konkretnijim mjerama i pravilnjom raspodjelom sredstava i odgovornosti. Takođe su svjesni činjenice da se ove promjene ne mogu desiti preko noći. Problem marginalizacije Roma seže daleko u prošlost, akumulirao se i utvrđivao vjekovima, te bi, stoga, naivno bilo očekivati ekspresna rješenja. G. Nedžad Jusić o ovome kaže: „Prije skoro godinu dana sam odgovarao na pitanje kada će se Romi integrисati u potpunosti u bh. društvo. Rekao sam, ukoliko nastavimo ovim tempom i malo pojačamo neke aktivnosti, za nekih 200 godina. Bio sam ozbiljan. To je tako. Nama treba da jednu generaciju iškolujemo najmanje 20-30 godina. Kad krenemo s djecom, skroz smo zatajili s predškolskim obrazovanjem. Dok dijete završi osnovnu školu, to je devet godina. Srednja četiri, fakultet pet. To je 17-18 godina. Neće svi završiti. Mi moramo imati kritičnu masu obrazovanih Roma, romsku elitu, koja će biti ravnopravan partner strukturama vlasti i drugima u kreiranju zajedničkih politika. Ali valja nam sačekati“.

3.4. Inkluzija iz perspektive međunarodnih organizacija

Veliku podršku naporima da se djeca romskog porijekla uključe u sve nivo obrazovanja i da im se osigura puna inkluzija daju međunarodne organizacije poput UNICEF-a, Caritasa Švicarske, organizacije Step by Step, OSCE-a, Save the Children, Fonda otvoreno društvo BiH, Fonda za obrazovanje Roma i drugih.

Kako bismo stekli uvid u ovu problematiku iz perspektive predstavnika međunarodnih organizacija, razgovor je obavljen sa gđom Elmom Ćurulijom, program menadžerom u Caritasu

Švicarske u Bosni i Hercegovini i gđom Ivanom Šrepfler, asistentom program menadžera. Gđa Ćurulija s romskom populacijom kroz različite projekte radi od 2010. godine, a trenutno su aktivni projekti „Obrazovanje za sve“ i „Integralni pristup kroz socijalno uključivanje“. Većina projekata na kojima je radila ticali su se uključivanja romske djece i mlađih u obrazovne institucije svih nivoa, kao i profesionalnog osposobljavanja odraslih Roma bez stručnih kvalifikacija.

Na pitanje da li se primijeti napredak u obuhvatu i akademskom uspjehu romske djece i mlađih, gđa Ćurulija kaže: „Napredak se definitivno vidi, ali kad sam 2010. godine počela raditi na svom prvom projektu za Caritas, mislila sam da ćemo uključiti svu djecu. Tada smo radili na uključenju Roma u osnovno obrazovanje u Kantonu Sarajevo. Šest škola je bilo uključeno u projekt. Te prve godine samo u OŠ Osman Nakaš uključili smo 47 djece. Direktor je uključio čak i onu djecu koja su imala 16 godina i koja su sjedila zajedno s malom djecom u odjeljenju. Od tada do sada se vidi napredak, ali ćemo pravi napredak vidjeti tek na narednoj generaciji, odnosno, kad djeca koja se sada školju budu imala svoju djecu, jer oni će znati šta znači sjediti u klupama i pratiti nastavu. Vrlo je teško mijenjati navike sadašnjih roditelja. Napredak ćemo vidjeti kod narednih generacija“.

Gđa Ćurulija se slaže sa stavom ispitanog nastavnog osoblja i predstavnika romskih udruženja o važnosti pripreme romske djece za školu kroz pohađanje obdaništa, ali i jačanje njihovih kapaciteta kroz školski produženi boravak. „Najbolje bi bilo djecu uključiti u vrtiće. Tu bi već stvorili navike, neku strukturu i rutinu i djeca bi imala mogućnost da imaju isti početak kao i ostala djeca koja idu u vrtiće. To bi bilo idealno. Isto tako, djeca nemaju podršku kod kuće. Njihovi roditelji nisu obrazovani, ne mogu im pomoći kad su neki kompleksniji zadaci u pitanju, čak ni jednostavniji, jer su mnogi nepismeni. Bilo bi dobro da djeca, kada završe sa nastavom, pređu u produženi boravak, gdje će ručati, pa potom uraditi domaću zadaću“, kaže gđa Ćurulija.

U razgovoru smo se osvrnuli i na niža očekivanja nastavnika od romske djece o kojima je bilo riječi u prethodnim poglavljima i potvrđeno nam je da je ovo zaista rasprostranjena praksa, ali i da su razlozi uslijed kojih se ovo dešava višeslojni i kompleksni. „OŠ Hasan Kikić je bila prva škola koju smo uključili u svoj prvi projekt. Imali smo učiteljicu koja je radila s djecom, koja im je pomagala. Sjećam se iz tog perioda jedne djevojčice koja je bila sedmi razred, a nije na tabli znala napisati 'Ja idem u školu'. Nastavnici ih nepismene propuštaju kroz razrede, jer

nemaju mogućnost da obore učenika. Koja je korist od obaranja učenika? Ako ih obore, posebno djevojčice, roditelji će reći da ne treba ni da pohađaju školu, jer svakako ništa ne uče. Nastavnici ih na ovaj način drže u školi. Višestruki su problemi romske djece“, objašnjava gđa Ćurulija.

Kao najveće prepreke uspješnijoj inkluziji Roma u obrazovne ustanove gđa Ćurulija i gđa Šreppler navode: neposjedovanje dokumentacije, rasprostranjenu diskriminaciju prema Romima, nisku svijest romskih roditelja o važnosti obrazovanja, što rezultira brojnim izostancima s nastave, ali i prepreke izazvane nespremnošću institucija da poduzmu više. Dodaju da Kanton Sarajevo, kada je inkluzija Roma u obrazovne ustanove u pitanju, u mnogo čemu kaska za drugim kantonima, između ostalog, zbog činjenice da se od 2018. godine smijenilo pet kantonalnih ministara obrazovanja, kao i četiri direktorice JU Djeca Sarajeva. Svaka smjena vodstva usporila je napredak.

Iako vodstvo i nastavno osoblje škola uključenih u istraživanje tvrdi da diskriminacije romskih učenika od strane učenika i roditelja iz većinske populacije nema, gđa Ćurulija i gđa Šreppler predstavljaju drugačiju sliku stanja u školama Kantona Sarajevo. Tokom implementacije projekata svjedočile su otporu koji je stizao od roditelja iz većinske populacije koji nisu željeli da im djeca sjede u klupi s romskom djecom.

U korist ove tvrdnje idu i nalazi analize stanja pod nazivom „(Anti)Diskriminacija romske djece u osnovnim školama autorice Lejle Hodžić iz juna 2013. godine, studije koja je nastala u sklopu projekta „Zajedno za inkluzivno i nediskriminatorno obrazovanje romske djece u Kantonu Sarajevo“ Romskog informativnog centra Kali Sara.

U sklopu ove analize mjerena je socijalna distanca učenika sarajevskih škola i roditelja učenika iz većinske populacije kada su učenici Romi u pitanju. Istraživanjem je obuhvaćeno 69 roditelja učenika iz većinske populacije, te 759 učenika škola Kantona Sarajevo, takođe pripadnika većinske populacije. Samo je 2,4% učenika biralo da sjedi u klupi s romskim djetetom. Svega 10,1% roditelja nema ništa protiv toga da njihovo dijete sjedi u klupi s romskim djetetom. Samo 9,7% djece biralo je odnos u kojem idu u razred s romskim djetetom, dok taj postotak među roditeljima iznosi 18,8%. Ovi su podaci zastrašujući i ukazuju na hitnost mijenjanja stavova većinske populacije prema Romima. Ista studija je pokazala da su rezultati u školama s velikim postotkom romskih polaznika mnogo bolji, što ukazuje na to da svakodnevni kontakt doprinosi smanjenju predrasuda. Kako je broj romske djece u školama obuhvaćenim

ovim istraživanjem izrazito visok, sasvim je moguće da je otvorena diskriminacija u tim školama svedena na minimum, ali ove škole, kako stav predstavnica Caritasa i rezultati pomenutog istraživanja potvrđuju, nikako ne predstavljaju pravu sliku stanja u Kantonu Sarajevo.

Ono što vodi ka velikoj neujednačenosti u inkluziji između škola u KS jeste činjenica da stepen inkluzije ovisi o rukovodstvu i nastavnom osoblju škole. Ukoliko je na čelu škole angažovano vodstvo i ukoliko su nastavnici senzibilizovani na potrebe romske djece i zajednice, inkluzija će biti uspešnija. Gđa Ćurulija o ovom problemu kaže: „Sve zavisi od rukovodstva škole. Neki su direktori sarajevskih škola prošli kroz edukacije i zaista reaguju na sve situacije. Međutim, ima direktora koje ne zanima šta se dešava s djecom, šta se dešava u porodici. Zapravo, zakonski bi trebali reagovati, ali svako tumači zakon na svoj način. Ne postoji mehanizam koji nadzire provođenje zakona“.

Predstavnice Caritasa Švicarske dodaju da im je u radu s Romima veoma važno imati partnerske organizacije koje se ne bave samo politikom i nastavničkom profesijom, nego izlaze na teren, ulaze u romske zajednice i domove i najdirektnije rješavaju postojeće probleme. Istu su potrebu pri rješavanju problema s kojima se suočavaju Romi istakli predstavnici Roma, ali i škole uključene u ovo istraživanje. Ovo je upravo razlog iza pokretanja projekata kroz koje su u rad s Romima uključeni Rom-medijatori. Rom-medijator je osoba iz romske zajednice koja služi kao spona između romske zajednice, škole i romskih udruženja. Korištenje Rom-medijatora u komunikaciji s romskom zajednicom pokazalo se veoma učinkovitim kanalom.

IV ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživanje pod nazivom „Integracija i inkluzija Roma u obrazovni sistem Kantona Sarajevo od 2005. do 2021. godine“ za cilj je imalo istražiti stepen stvarne integracije, kao i uzroke eventualne nedostatne integracije i inkluzije djece i mladih romske pripadnosti u obrazovne institucije Kantona Sarajevo. Analizirani su faktori koji potiču ili ometaju ove procese, kao i mehanizmi suzbijanja ometajućih i promocije potičućih faktora.

U okviru rada analizirani su stavovi opšte populacije, te rasprostranjenost stereotipa i predrasuda o Romima, kao i stavovi nastavnog kadra o učenicima romskog porijekla. Ispitani su i stavovi učenika i roditelja romske pripadnosti prema obrazovnom sistemu i, posebno, stepenu njegove inkluzivnosti. O pitanju efektivnijeg uključivanja djece i mladih romskog porijekla u škole Kantona Sarajevo razgovarano je i sa predstavnicima romske populacije, kao i predstavnicima međunarodnih organizacija koje se bave ovim pitanjima. Dalje, analizirani su sadržaj, forma i odnosi zakona, podzakonskih akata, propisa, akcionalih planova, školskih kurikulumi, te eventualno prisustvo nastavnih jedinica i sadržaja koji doprinose poboljšanju

integracije i inkluzije Roma. Ovi su propisi analizirani kao cjelovita baza na kojoj se temelje postojeće aktivnosti i mjere koje se poduzimaju s ciljem povećanja inkluzivnosti kantonalnih obrazovnih ustanova.

Istraživanje je započeto anketom provedenu među pripadnicima opšte populacije ($n = 167$), jer se diskriminatorski stavovi i rasprostranjenost stereotipa smatraju temeljnim uzrokom socijalne isključenosti Roma u Bosni i Hercegovini. Rezultati ankete potvrdili su da je bh. društvo veoma diskriminatorski nastrojeno prema romskoj manjini. Problem diskriminacije prepoznaju čak i oni koji je njeguju, kao i potrebu da se povećaju ulaganja u rješavanje pitanja nepovoljnog statusa Roma. Rezultati ankete pokazali su da 84% ispitanika smatra da su Romi diskriminisani i da ulaganja u poboljšanje njihovog statusa treba povećati. Međutim, više od četvrtine ispitanika ne bi ili nije sigurno da bi imalo Roma za bliskog prijatelja. 74% ne bi ili nije sigurno da bi bilo u romantičnoj vezi s Romom/Romkinjom. Više od 16% ispitanika vjeruje da su Romi siromašni zato što su lijeni, dok njih skoro 40% smatra da su u prosjeku manje obrazovani zato što nedovoljno vrednuju obrazovanje. Skoro četvrtina ispitanih misli da se Romi ne žele integrисati u bh. društvo, a njih više od 45% smatra da je način na koji Romi žive njihov izbor. Skoro četvrtina ispitanika smatra da su Romi skloniji devijantnom ponašanju nego pripadnici većinskog stanovništva. Samo 15% ispitanih je izjavilo da bi živjelo u naselju u kojem živi veći broj Roma.

Rezultati ankete su, iako očekivani, poražavajući. Ukažuju na činjenicu da većinsko stanovništvo ima otklon prema romskom i da ne razumije kompleksnost pitanja položaja Roma i njihove oskudne uključenosti u bh. društvo, te da za stanje koje je, zapravo, rezultat akumulacije stotina godina podređenog položaja i marginalizacije, uzrok vidi u ličnim karakteristikama pripadnika romske populacije.

Bilo bi važno i korisno u napore koji se ulažu u uključivanje Roma u bh. društvo uvrstiti i znatne napore usmjerenе ka edukaciji opšte populacije o ovom pitanju, njenoj senzibilizaciji na probleme s kojima se romska populacija suočava i predstavljanju Roma u svjetlu koje se razlikuje od tradicionalno lošeg.

Drugi dio istraživanja uključivao je ispitivanje stava nastavnog osoblja prema učenicima i roditeljima romske pripadnosti, te nivou inkluzije ovih učenika u obrazovnim ustanovama u

kojima podučavaju. Intervjuisano je 35 nastavnika i tri direktora triju škola u Kantonu Sarajevu – OŠ Džemaludin Čaušević, OŠ Hasan Kikić i OŠ Aneks.

Rezultati su pokazali da nastavnici imaju relativno pozitivan stav prema svojim romskim učenicima, te donekle nepovoljniji prema njihovim roditeljima. Kako je već u metodološkom dijelu rada navedeno, ograničenje ovog rada je činjenica da je istraživanje provedeno u školama s visokim procentom romskih učenika, te da je nastavno osoblje, uslijed bližeg kontakta s romskom populacijom, senzibilizirano na potrebe romske djece, dobro razumije problematiku i probleme s kojima se ta djeca susreću kako u školi tako i u porodičnom okruženju, već ima uspostavljene kanale i načine komunikacije s roditeljima Romima i ima iskustva u prilagođavanju nastavnog procesa romskoj djeci. I Romi koji pohađaju ove škole su skoro stopostotno domicilni Romi, uglavnom ne žive nomadskim načinom života i relativno su dobro integrисани u zajednicu, što znači da postoje prilično precizni spiskovi djece koja treba da budu uključena u obrazovni sistem. Sve tri škole njeguju diverzitet, postavljaju toleranciju i prihvatanje različnosti visoko na listu svojih prioriteta i rade na kontinuiranom unapređenju vještina nastavnog osoblja da se nosi s izrazito nehomogenim razredima. Svi ovi faktori doprinose tome da nastavno osoblje ovih škola ima nadprosječno pozitivno iskustvo u radu s romskom djecom. Kako je u odjeljku o ograničenjima studije navedeno, nalazi dobijeni iz ovih škola ne predstavljaju prosjek u KS i BiH i preslikavani na cijelu državu mogu dati pogrešnu sliku o stanju Roma u našoj zemlji.

Upozlenici škola uključenih u istraživanje (35 nastavnika i 3 direktora) stepen inkluzije romskih učenika u svojim školama ocjenjuju kao veoma visok, ali ipak identifikuju niz poteškoća koje otežavaju postizanje pune inkluzije. Najčešće se nailazi na tvrdnje da romski roditelji ne razumiju važnost obrazovanja njihove djece, što se pak kosi sa stavovima koje su iznijeli Romi. Loša finansijska situacija i socijalna isključenost takođe su prepreke koje ističe većina nastavnika. Tu su i nemogućnost roditelja da pruže podršku djeci u učenju, odsustvo vannastavnih aktivnosti, nepripremljenost djece za polazak u školu, kao i neuključenost u produženi boravak. Kako saznajemo iz razgovora s upozlenicom OŠ Hasan Kikić, problem koji je prisutan u školama Kantona Sarajevo jeste i taj što romska djeca s poteškoćama u usvajanju gradiva asistenta u nastavi dobiju tek u višim razredima osnovne škole, kada je jaz u znanju već veoma produbljen. Asistent u nastavi se ne obezbjeđuje u nižim razredima, iako zvanični podaci

pokazuju da najveći broj romskih učenika razrede ponavlja „u prva tri razreda osnovne škole, u poređenju s ostalim učenicima koji najčešće ponavljaju razred u kasnijim razredima, što ukazuje na lošu startnu poziciju romskih đaka, odnosno nepripremljenost nastavnog osoblja za rad sa svim učenicima“ (Kali Sara, Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkvizije romske manjine, 2018: 14).

Nastavno osoblje edukaciju roditelja vidi kao prioritet u naporima da se postigne puna inkvizija romske djece u obrazovne institucije. Dalje se navode pojačana dopunska nastava i vannastavne aktivnosti, povećanje obuhvata romske djece u obdaništima kako bi djeca bila adekvatno pripremljena za školske obaveze, kao i osiguravanje besplatnog produženog boravka u kojem bi se učenicima pružila dodatna podrška u učenju. Finansijska pomoć kroz obezbjeđivanje besplatnih udžbenika i pribora takođe je važna stavka. Potrebno je identifikovati sve skrivene troškove obrazovanja i pomoći romskim porodicama da ih pokriju. Veća zastupljenost asistenata u nastavi takođe je prepoznata kao važan faktor, kao i prilagođavanje nastave individualnim potrebama djeteta.

Treći dio istraživanja odnosio se na ispitivanje stava romskih roditelja i djece prema obrazovnom sistemu i kvaliteti njihove uključenosti u njega. Ovo je važan dio istraživanja, jer daje uvid u problematiku iz perspektive romske populacije. Razgovarano je s roditeljima iz osam romskih porodica (10 osoba), kao i s 22 učenika polaznika osnovnog, srednjeg i tercijarnog obrazovanja. Uz Rom-medijatora i predstavnike romskih udruženja, ukupan broj Roma s kojima je obavljen razgovor iznosio je 36.

Svi ispitani u ovom dijelu istraživanja obrazovanje romske djece postavili su kao glavni prioritet u nastojanju romske zajednice da u budućnosti smanji jaz između romske i većinske populacije u BiH. Romi kao otežavajuće faktore navode diskriminaciju, niža očekivanja nastavnika od učenika romskog porijekla, što smanjuje kvalitet njihovog obrazovanja, činjenicu da većinsko stanovništvo veoma malo zna o romskoj kulturi, neinkluzivnost udžbenika, te, svakako, loše materijalne uslove u kojima većina romskih porodica živi. Smatraju da bi inkviziju poboljšala finansijska pomoć, stipendije (posebno one za odlikaše), dizanje svijesti o Romima, jačanje samopouzdanja Roma, eliminacija mržnje i diskriminacije, obuka roditelja Roma, više asistenata u nastavi, te poboljšan pristup školama.

U okviru četvrtog dijela istraživanja obavljeni su razgovori s predstavnicama Caritasa Švicarske, međunarodne organizacije koja se već dugo bavi pitanjem unapređenja položaja Roma u BiH. Poteškoće koje predstavnice ove organizacije identifikuju na putu ka punoj inkluziji romske djece u obrazovne ustanove Kantona Sarajevo uključuju: nepripremljenost djece romske pripadnosti za školske obaveze, odsustvo podrške u učenju kod kuće, niska očekivanja nastavnog osoblja od učenika romske pripadnosti, neposjedovanje dokumentacije, diskriminaciju, nisku svijest roditelja o važnosti obrazovanja, ali i nespremnost institucija da poduzmu više. Prema mišljenju predstavnica Caritasa, prioriteti u naporima da se postigne puna inkluzija su uključivanje romske djece u vrtiće i produženi boravak, kontinuirane obuke za nastavnike, uvođenje mehanizama nadzora provođenja zakona u školama, direktni, terenski, rad s romskim porodicama, povećanje broja Rom-medijatora, kanala komunikacije s romskim zajednicama koji se pokazao veoma učinkovitim, kao i povećanje spremnosti institucija da ulože dodatne napore kako bi se opšti status romske populacije unaprijedio.

Podaci prikupljeni tokom ovog istraživanja idu u prilog prvoj posebnoj hipotezi ovog rada prema kojoj integracija djece i mladih romskog porijekla u obrazovne institucije nije garancija njihove inkluzije. Odvojeno od integracije romske djece u škole KS, koja je relativno lako mjerljiva, potrebno je uvijek iznova analizirati njihovu stvarnu inkluziju. Iako je u ovom domenu došlo do određenog napretka, proces inkluzije daleko je sporiji od procesa integracije, jer je mnogo slojevitiji.

Djeca romskog porijekla, i kada pohađaju školu, često su izložena diskriminaciji, od klasične, negativne, do one pozitivne, koja ima jednak razorne posljedice. Romska djeca i dalje znatno kaskaju za djecom iz većinske populacije kada je akademski uspjeh u pitanju. Stopa odustajanja od obrazovanja znatno je viša među djecom romskog porijekla nego među djecom iz većinske populacije, a kako nivo obrazovne ustanove raste, ovaj je jaz sve veći. Nastavno osoblje često nema kapacitet romskoj djeci pružiti podršku koja je potrebna kako bi se nadoknadili propusti izazvani nepripremljenošću romske djece za školske obaveze uslijed odsustva predškolske pripreme, kao i manjkom podrške kod kuće.

Teret potpune inkluzije djece romskog porijekla u škole ne treba da bude isključivo na obrazovnim institucijama, jer je nemoguće postići inkluziju u obrazovanju bez postizanja inkluzije u drugim oblastima društvenog života Roma. Ova zavisnost inkluzije u obrazovanju od

one opšte, društvene, od napretka u oblasti zdravstva, smještaja i zapošljavanja, ono je što cijeli proces čini izrazito kompleksnim, te, posljedično, sporim. Promjene je nužno uvesti i u sam sistem obrazovanja, od načina na koji se edukuju budući učitelji i nastavnici do izmjene planova i programa kako bi se učinili inkluzivnijim. Još jedna od ključnih prepreka za punu inkluziju je stav većinskog stanovništva prema Romima, koji je, kako su pokazali i ovo i brojna druga istraživanja, veoma negativan. Nužno je razviti mehanizme suzbijanja predrasuda i diskriminacije među većinskim stanovništvom. Na osnovu svega pobrojanog, možemo s pravom reći da je integracija samo prvi korak ka inkluziji, nikako njena garancija.

Druga posebna hipoteza ovog rada tiče se odsustva inkluzivnog karaktera planova i programa i udžbenika škola Kantona Sarajevo. Inkluzivno obrazovanje se zasniva na diverzitetu kao snazi, na planovima i programima koji se oblikuju u skladu sa snagama učenika i njihovim ličnim potrebama, davanju glasa svakom učeniku i njegovom ravnopravnom uključivanju u rad, na jednakim šansama za napredak svakog djeteta i razvoju svih njegovih potencijala, te nastavnicima koji su vješti u podučavanju sve djece i identifikovanju cijelog spektra različitih potreba.

Analiza dokumenata i razgovori provedeni u okviru ovog rada pokazali su da školski planovi i programi u Kantonu Sarajevo nisu u skladu s principima inkluzivnog obrazovanja, da su Romi i romska kultura izrazito malo zastupljeni u udžbenicima, da ne postoji mehanizam koji nastavno osoblje obavezuje na dodatne edukacije u oblasti inkluzivnog obrazovanja, te da inkluzija, umjesto da bude dio napora sistema, zavisi od pojedinačnih škola i angažovanosti njihovog vodstva. Kontrole rada nastavnika skoro da ne postoje, iako su upravo oni ti koji u najvećoj mjeri doprinose stvaranju inkluzivne atmosfere u učionici.

Caritas Švicarske je radio direktno sa školama na unapređenju inkluzije, nudeći i obuke za direktore i nastavnike. Intervjuisane predstavnice Caritasa tvrde da je u školama koje su bile uključene u njihov projekt napredak vidljiv, te da bi na ovaj način trebalo kontinuirano raditi sa svim školama u KS i BiH. Međutim, sistemski napor usmjereni na unapređenje inkluzivnosti kurikuluma i udžbenika izostaju, a napori koje ulažu pojedinačni učitelji i nastavnici nedovoljni su da bi se napravila korjenitija promjena na nivou koji nadilazi tek poneki razred.

Prema trećoj posebnoj hipotezi, škole u Kantonu Sarajevo nisu proaktivne u preuzimanju veće odgovornosti za poboljšanje inkluzije romske djece i mlađih i njihov akademski uspjeh.

Ovu je hipotezu na osnovu analize rada triju škola obuhvaćenih ovim istraživanjem moguće oboriti, jer su OŠ Džemaludin Čaušević, OŠ Hasan Kikić i OŠ Aneks pokazale znatnu proaktivnost u preuzimanju veće odgovornosti za poboljšanje inkluzije romske djece i mladih i njihov akademski uspjeh. Međutim, iz analize dokumenata i razgovora s ispitanicima može se zaključiti da proaktivnost u ovom kontekstu nije opšta karakteristika škola u BiH i KS. Nije neuobičajeno da škole ne pridaju mnogo pažnje romskim učenicima, da ne reaguju pravovremeno na njihove izostanke niti se trude riješiti probleme s kojima se suočavaju izvan učionica, da romski učenici sjede u zadnjim klupama i propuštaju se u naredni razred, a da gradivo prethodnog nisu savladali.

Četvrta posebna hipoteza ovog rada tiče se pitanja uspostave državnog sistema praćenja provedbe zakona i drugih akata kojima se propisuje inkluzija djece i mladih romskog porijekla u bh. obrazovni sistem. Ovakav sistem na nivou koji nadilazi nivo pojedinačnih škola ne postoji. Trenutno su škole te koje su direktno odgovorne za inkluziju, ali da bi stvarna inkluzija zaživjela i da bi bila ujednačena na području cijele BiH, veoma je važno ovo pitanje adekvatnije regulisati na državnom nivou. Neophodno je razviti mehanizme za praćenje učinaka svih promjena koje su uvedene u sistem obrazovanja, vršiti redovne evaluacije i prilagođavanja, razviti mehanizme praćenja provedbe zakona protiv diskriminacije, provedbe svih državnih, entitetskih i kantonalnih zakona kojima se garantuju jednaka prava svakom djetetu, kao i ispunjavanja međunarodnih obaveza naše zemlje u području obrazovanja. Zakonski okvir je tu, ali jasni mehanizmi praćenja i sankcionisanja odstupanja od zakonskih obaveza ne postoje. Njihova uspostava opet zavisi od škola i angažovanja njenih uposlenika.

Svi ispitanici naglašavaju nedovoljnu brigu nadležnih institucija na svim nivoima kada je u pitanju finansiranje programa koji za cilj imaju poboljšanje inkluzije romske djece u obrazovanje, što ide u prilog pete posebne hipoteze ovog rada (Sredstva koja se ulažu u integraciju i inkluziju Roma nedostatna su ili neadekvatno alocirana). Kako je navedeno u dijelu ovog rada koji se bavi pitanjem finansijskih ulaganja u integraciju i inkluziju djece romskog porijekla u obrazovanje, tačnu analizu ulaganja od 2005. godine do danas nije moguće provesti uslijed nepostojanja pouzdanih podataka, ali je sigurno da značajna sistemska finansijska podrška nije uspostavljena. Međunarodne organizacije ulažu određena sredstva kroz projekte koje provode u BiH, ali održivost postignutih rezultata i dugoročni pomaci ipak ovise o

značajnjem, kontinuiranom i bolje alociranom sistemskom ulaganju, a ne o povremenim programima ograničenog trajanja.

Tvrđnja da loš obuhvat Roma u obrazovnom sistemu slabih društava predstavlja šestu posebnu hipotezu ovog rada. Potvrđeno je da i Romi i bh. društvo mnogo gube uslijed nedovoljne i nekvalitetne uključenosti najveće bh. manjine u obrazovni sistem – Romi ostaju na marginama društva, nezapošljivi i siromašni, a bh. društvo gubi značajan dio svoje radne snage i produktivnosti. Naša su i moralna dužnost i ekomska nužnost raditi na obrazovanju romske populacije i smanjenju jaza između Roma i većinskog stanovništva.

Na osnovu prikupljenih podataka i informacija o pripadnicima romske populacije u sistemu obrazovanja Kantona Sarajevo, dolazimo do zaključaka koji idu u prilog generalnoj hipotezi prema kojoj je obuhvat djece i mladih romskog porijekla u školstvu na svim nivoima i dalje je nizak, kao i nedovoljno inkluzivan uprkos postojanju pravnog okvira za njihovo uključivanje, što upućuje na to da su postojeće politike i metode integracije i inkluzije nedovoljno učinkovite i da zahtijevaju pomnu evaluaciju i doradu.

Važno je napomenuti da se stanje Roma u obrazovanju od početka Dekade inkluzije Roma do danas znatno popravilo, prvenstveno uslijed pojačanog prisustva pitanja Roma u javnom diskursu i obaveza koje naša zemlja ima kao potpisnica međunarodnih dokumenata iz domena ljudskih prava. Obuhvat Roma u školama Kantona Sarajevo nikad nije bio veći. Polako se rješavaju problemi uslijed kojih brojni Romi nisu pohađali školu, poput njihove neprijavljenosti i neposjedovanja dokumenata, zdravstvene zaštite i izuzetno loših uslova života. Pojačana je i komunikacija između romskih zajednica i većinskog stanovništva, a raste i jača i civilno društvo Roma u BiH, koje sve aktivnije učestvuje u kreiranju javnih politika koje se tiču ove manjine. Uspostavljen je i pravni okvir za uključenje romske djece i mladih u obrazovne institucije svih nivoa. Ipak, i pored ovog napretka i svih nastojanja da se u obrazovanje uključe sva romska djeca, ovaj cilj još nije postignut. Romska se populacija i dalje suočava s poteškoćama i preprekama s kojima se većina opšte populacije ne suočava, a koje uvelike otežavaju njihov pristup kvalitetnom i kontinuiranom obrazovanju.

Povećani napori ka uključenju Roma u škole novija su praksa i još smo u fazi pokušaja i pogreške. Stalno se pojavljuju nova saznanja o tome šta je učinkovito i koja metoda polučuje dobre, a koja loše rezultate. U ovom svjetlu, pravni okvir i metode koje se koriste kako bi se

povećale integraciju i inkluziju Roma u škole Kantona Sarajevo i Bosne i Hercegovine potrebno je redovno ažurirati i prilagođavati, kako bi najadekvatnije doprinosili krajnjem cilju – osiguravanju obrazovanja svakom djetetu.

Obrazovanje nije puko obezbjeđivanje knjiga i užina i uvođenje obaveznog pohađanja osnovne škole. Uspješnost obrazovanja zavisi od brojnih faktora od kojih se neki pojavljuju izvan formalnog obrazovnog sistema, ali čije zanemarivanje ima direktni negativan uticaj na rezultate obrazovanja. Obrazovanje je cijela mreža odnosa, vrijednosti, uvjerenja, percepcije i iskustava. Kvalitet ovih odnosa i iskustava, te uvažavanje i inkorporiranje vrijednosti i uvjerenja u nastavni program određuju uspješnost nastavnog procesa. Iz ovog je razloga veoma važno sagledati širu sliku i preusmjeriti fokus s onog što je zakonima i drugim državnim i međunarodnim dokumentima propisano i analizirati da li i u kojoj mjeri bh. obrazovni sistem zadovoljava potrebe svojih socijalno isključenih kategorija stanovništva, te u kojoj ga mjeri karakteriše plastičnost i sposobnost da se prilagodi onima sa specifičnim potrebama.

Obrazovni sistem mora postati protivteža multidimenzionalnoj deprivaciji kojoj su Romi kroz cijelu svoju istoriju izloženi. Glavni zadatak obrazovnog sistema mora biti stvaranje pozitivnog obrazovnog iskustva za svako dijete, uključujući i djecu romskog porijekla. Bez pozitivnog iskustva u školama, rast obuhvata i inkluzije neće se desiti, a stopa odustajanja Roma od školovanja se neće smanjiti, te sistem neće uspjeti iznjedriti generacije obrazovanih Roma koji će našu najveću manjinu povući naprijed i daleko od teškoća s kojima danas žive. Samo se kroz obrazovanje može postići da jaz između većinske i romske populacije nestane.

V LITERATURA

Majdanac, M. (2010), *Privileged in Inequality: Barriers in achieving the right to education for the Roma children in Croatia*, Lap Lambert Academic Publishing GmbH & Co, Germany

Mišković, M. (2013), *Roma Education in Europe: Practices, Policies and Politics*, Routledge, UK

Stewart, M. (2012), *The Gypsy Manace: Populism and the New Anti-Gypsy Politics*, C. Hurst & Co. Ltd, UK

Internetski izvori:

Allport, Gordon, *The Nature of Prejudice*, The Beacon Press, 1954,
https://archive.org/stream/inernet.dli.2015.188638/2015.188638.The-Nature-Of-Prejudice_djvu.txt, pristupljeno: 12.12.2021.

Babović, Marija (urednica), *Socijalno uključivanje: koncepti, stanje, politika*, 2011,
<http://jugovic.fasper.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2016/10/Socijalno-uklju%C4%8Divanje-koncepti-stanje-politike.pdf>, pristupljeno: 4.12.2021.

Bećirević, M. (2007), *Studija: Inkluzija romske djece u obrazovanje u Bosni i Hercegovini: osnovne poteškoće i kako ih prevazići*, Fond otvoreno društvo, Program podrške istraživanjima u oblasti javnih politika u Bosni i Hercegovini,
https://osfbih.org.ba/images/Progs/00-16/PDFP/pdfp_06-07/studija_bh_06/majda_becirevic_final_policy_study_bh.pdf, pristupljeno: 8.12.2021.

Evropska komisija i Vijeće EU, *Zajednički izvještaj Evropske komisije i Vijeća EU o socijalnoj inkluziji*, Brisel, 2004, https://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf, pristupljeno: 25.1.2022.

Evropski parlament, *Izvještaj o saradnji članica EU u području socijalne inkruzije*,
<https://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201107/20110718ATT24280/20110718ATT24280EN.pdf>, pristupljeno, 4.12.2021.

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke (2018), *Informacija o uključenosti djece romske nacionalnosti u predškolsko i osnovno obrazovanje i odgoj u Federaciji Bosne i Hercegovine*, http://www.fmon.gov.ba/Upload/Ostalo/8e6f18a9-1315-4c9b-a914-aadd08c6825b_Informacija%20o%20uključenosti%20djece%20romske%20nacionalnosti%2016072018.pdf, pristupljeno: 14.12.2021.

Fond otvoreno društvo, *Jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za Rome*, 2007, https://www.jstor.org/stable/resrep27140.6?seq=20#metadata_info_tab_contents, pristupljeno: 20.11.2021.

Fond otvoreno društvo, proMENTE socijalna istraživanja, Čemu (ne) učimo djecu?: Analiza sadržaja udžbanika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama, Sarajevo, 2017, <http://www.promente.org/downloads/cemuucimodjelu.pdf>, pristupljeno: 9.12.2021.

Hodžić, L. (2013), *(Anti)diskriminacija romske djece u osnovnim školama, analiza stanja*, Romski informativni centar „Kali Sara“, Sarajevo, [https://www.rcc.int/romaintegration2020/romadecadefold//documents/3.%20Thematic%20workshops/29%20November%20202014%20-%20Inclusive%20Education%20without%20Discrimination,%20Sarajevo/Presentations/Lejla%20Hodzic_\(Anti\)Diskriminacija%20romske%20djece%20\(BSC\).pdf](https://www.rcc.int/romaintegration2020/romadecadefold//documents/3.%20Thematic%20workshops/29%20November%20202014%20-%20Inclusive%20Education%20without%20Discrimination,%20Sarajevo/Presentations/Lejla%20Hodzic_(Anti)Diskriminacija%20romske%20djece%20(BSC).pdf), pristupljeno: 14.12.2021.

Kali Sara, Jančić Doyle, M. (2018), *Reforma obrazovanja u Bosni i Hercegovini kroz prizmu inkvizije romske manjine: Analiza javnih politika i Prijedlog novog akcionog plana za nadležne institucije*, Romski informativni centar „Kali Sara“, Sarajevo, <http://kalisara-ric.ba/dokumenti/Ostalo/KS,%20Reforma%20obrazovanja%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini%20kroz%20prizmu%20inkvizije%20romske%20manjine,%20analiza%20stanja%20obrazovanja%20Roma%20u%20BiH,%202018.pdf>, pristupljeno: 14. 12. 2021.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, *Okvirni akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja u Bosni i Hercegovini (2018-2022)*, Sarajevo, 2018, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/djeca/Okvirni%20Akcioni%20Plan%20fin%20verzija.pdf>, pristupljeno, 14.12.2021.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (2010), *Revidirani akcioni plan Bosne i Hercegovine o obrazovnim potrebama Roma, Sarajevo*, http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/djeca_bih/Revidirani%20Akcioni%20plan%20Bosne_i_Hercegovine_o_obrazovnim_potrebama_Roma_Sarajevo.pdf

[20Bosne%20i%20Hercegovine%20o%20obrazovnim%20potrebama%20Roma.pdf](#),
pristupljeno: 14.12.2021.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, *Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH – socijalna inkluzija*, Sarajevo, 2013,
http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/djeca_bih/default.aspx?id=4283&langTag=bs-BA, pristupljeno: 28.11.2021.

Roma Education Fund (2009), *Napredovanje u obrazovanju Roma u Bosni i Hercegovini*,
https://www.romaeducationfund.org/wp-content/uploads/2019/05/country_assessment - bosnia_and_herzegovina_final - bcs.pdf, pristupljeno: 14.12.2021.

Svjetska banka, *Ekonomski cijena isključenja Roma*, 2010, <https://childhub.org/en/child-protection-online-library/economic-costs-roma-exclusion>, pristupljeno: 4.12.2021.

UNICEF, *Položaj romske djece i porodica u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2013,
<https://www.unicef.org/bih/media/436/file/Polo%C5%BEaj%20romske%20djece%20i%20porodica%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf>, pristupljeno: 28.11.2021.

UNICEF (CEECIS): *Pravo romske djece na obrazovanje*, Ženeva, 2011,
<https://www.unicef.org/eca/media/1566/file/Roma%20education%20position%20paper.pdf>, pristupljeno: 8.12.2021.

PRILOZI

Prilog 1. Pitanja i izjave za mjerjenje zastupljenosti predrasuda i stereotipa prema Romima među pripadnicima većinske populacije

1. Spol
2. Starosna dob
3. Radni status
4. Da li biste imali Roma za bliskog prijatelja?
5. Da li biste bili u romantičnoj vezi s Romom/Romkinjom?

6. Romi su diskminisani u bh. društvu.
7. Romi su siromašni zato što su lijeni.
8. Romi su neobrazovani zato što nedovoljno vrednuju obrazovanje.
9. Romi se ne žele integrisati u bh. društvo, iako imaju priliku da to učine.
10. Način na koji Romi žive je njihov izbor.
11. Romi su skloniji devijantnom ponašanju nego pripadnici većinskog stanovništva u BiH.
12. Romi ne cijene pomoć koju primaju.
13. Da li biste živjeli u naselju s brojnom romskom populacijom?
14. Da li je potrebno da BiH uloži veće napore u integraciju Roma u društvo?

Prilog 2. Pitanja za nastavno osoblje škola koje pohađaju Romi

1. Kakvo je vaše iskustvo u podučavanju romske djece?
2. Kakvo je vaše iskustvo u komunikaciji s roditeljima romske djece?
3. Koje su glavne razlike između romskih i neromskih učenika (ukoliko postoje)?
4. Koje su glavne prepreke potpunoj inkluziji Roma u bh. školama?
5. Koje poteškoće romska djeca imaju u praćenju nastave?
6. Na koji bi se način ove poteškoće mogle ukloniti ili minimizirati?
7. Smatrate li da je romskoj djeci u Vašoj školi potreban drugačiji pristup u podučavanju od onog koji se koristi za djecu iz većinske populacije?
8. Smatrate li da je nastavno osoblje dovoljno obučeno za rad s djecom koja zahtijevaju dodatnu socijalizaciju ili imaju neke druge potrebe koje zahtijevaju drugačiji pristup? Da li bi dodatna edukacija nastavnika bila od koristi?
9. Sadrže li udžbenici koje koristite u nastavi sadržaje koji romsku kulturu približavaju djeci iz većinske populacije?
10. Kako se djeca iz većinske populacije ponašaju prema romskoj djeci?
11. Smatrate li da je u Vašoj školi prisutna diskriminacija romske djece od strane djece iz većinske populacije?
12. Kako se romska djeca osjećaju u bliskom kontaktu s djecom iz većinske populacije?
13. Da li je u Vašoj školi prisutna segregacija romske djece?
14. Na koji način se u Vašoj školi suzbijaju diskriminacija i segregacija?
15. Da li su očekivanja u napretku romskih učenika niža u odnosu na očekivanja koja nastavno osoblje ima od učenika iz većinske populacije?
16. Dešava li se da se romska djeca bez ikakvih poteškoća u razvoju šalju u specijalne škole samo zato što ne govore službene jezike BiH i uslijed toga ne mogu pratiti nastavu?
17. Smatrate li da bi uz više finansijskih ulaganja Vaša škola mogla unaprijediti školovanje i akademski uspjeh romske djece?
18. Smatrate li da bi bilo korisno da škola romskoj djeci ponudi kurs iz maternjeg jezika?
19. Da imate neograničenu moć i sredstva, na koji biste način unaprijedili integraciju romske djece u bh. školama i poboljšali njihov akademski uspjeh?

Prilog 3. Intervju s romskom djecom polaznicima škola u KS

Pitanja za Rome polaznike primarnog obrazovanja:

1. Ideš li u školu? Ideš li redovno?
2. Voliš li ići u školu?
3. Šta ti se tamo najviše sviđa? Šta najmanje?
4. Zašto ideš u školu?
5. Šta bi volio/voljela biti kada porasteš?
6. Jesu li drugovi i drugarice iz razreda dobri prema tebi? Da li te iko izaziva? Druže li se sví s tobom?
7. Kakvi su učitelj/učiteljica/nastavnici prema tebi? Pomažu li ti?
8. Voliš li učiti? Da li je teško?
9. Pomaže li ti iko sa zadaćom?
10. Šta roditelji kažu kad ne učiš dobro ili kad ne ideš u školu?
11. Da li nekada radiš nešto da zaradiš novac? Šta?
12. Koja je tvoja najveća želja?

Pitanja za Rome polaznike sekundarnog i tercijarnog obrazovanja:

1. Ime i prezime:
2. Spol:
3. Da li su se Vaša iskustva iz primarnog, sekundarnog i tercijarnog obrazovanja na neki način razlikovala i, ako jesu, na koji?
4. Da li ste ikada bili izloženi diskriminaciji od strane ostalih učenika?
5. Da li ste ikada bili izloženi diskriminaciji od strane nastavnika, bilo da su oni svog diskriminatornog ponašanja bili svjesni ili ne?
6. Smatrate li da su očekivanja nastavnika od romskih učenika niža od očekivanja koja imaju od učenika iz većinske populacije?
7. Koliko se tokom ukupnog školovanja djeca iz većinske populacije upoznaju s romskom kulturom?
8. Postoje li u udžbenicima sadržaji o romskoj kulturi (istorija, jezik, muzika)? Ukoliko ne, smatrate li da bi uključivanje ovakvih sadržaja poboljšalo integraciju romskih učenika i doprinijelo smanjenju predrasuda?
9. Smatrate li da bi bilo korisno da škole romskim polaznicima osnovnih i srednjih škola ponude kurs maternjeg jezika?
10. Koje su glavne prepreke potpunoj inkluziji Roma u bh. školama?
11. Koji su glavni izazovi s kojima se romska djeca i mladi suočavaju tokom obrazovanja?
12. Da imate neograničenu moć i sredstva, na koji biste način unaprijedili integraciju romske djece u bh. školama i poboljšali njihov akademski uspjeh?

(za roditelje Rome s djecom školarcima)

1. Sastav domaćinstva
2. U kakvim uslovima živite?
3. Da li ste vi pohađali školu?
4. Radite li?
5. Koliko imate djece?
6. Idu li djeca u školu?
7. Smatrate li da je važno da djeca idu u školu? Zašto da ili zašto ne?
8. Kakva očekivanja imate od škole?
9. Da li su djeca mogla pratiti nastavu od kuće tokom pandemije? Da li ste dobili potrebnu opremu?
10. Pomažete li djeci sa zadaćom?
11. Odlazite li na roditeljske sastanke?
12. Kako se ostala djeca u razredu ponašaju prema vašem djetetu?
13. Kako se nastavnici ponašaju prema vašem djetetu?
14. Kakav imate odnos s nastavnicima?
15. Primate li pomoći za kupovinu knjiga i školskog materijala?
16. Da li je vaše dijete sretno u školi?
17. Šta mislite, zbog čega mali broj romske djece pohađa školu?
18. Šta treba uraditi da se stanje popravi?

(Za Rome koji nemaju djecu školarce)

1. Sastav domaćinstva
2. U kakvim uslovima živite?
3. Da li ste vi pohađali školu?
4. Radite li?
5. Koliko imate djece?
6. Idu li djeca u školu?
7. Smatrate li da je važno da djeca idu u školu? Zašto da ili zašto ne?
8. Šta mislite, zbog čega mali broj romske djece pohađa školu?
9. Šta treba uraditi da se stanje popravi?